HET LAND VAN AALST

Tijdschrift van de Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van Vlaamse Gemeenschap, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Stad Aalst en Stad Ninove.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: € 17 - Steunende leden: € 25 - Beschermende leden: € 35
Te storten op rek. 393-0303276-46 van Het Land van Aalst,
Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst.
Internationale betalingen: IBAN: BE33 3930 3032 7646
BIC:BBRUBEBB

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid het "Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, + Frits Van Acker, + Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en Luc De Rijck (1980-1984) erevoorzitter.

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Freddy Caudron, Lieve De Mecheleer (verslaggever), Wenceslaus Mertens, Marc Uyttersprot (bibliothecaris-archivaris), Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme, Dirk Van de Perre (redactiesecretaris), Georges Vande Winkel (bibliografie), Bart Van Langenhove, Wilfried Vernaeve (beheerder).

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Wilfried Vernaeve, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst
tel. 053 77 43 38
e-mail: wilfried.vernaeve@telenet.be
Redactiesecretariaat en toezending kopij:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. 054 33 73 27
e-mail: dirkvandeperre@skynet.be

E-mail vereniging: landvanaalst@versateladsl.be
Website: http://www.landvanaalst.tk

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Krokusstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke 055 21 14 04

ISSN 0778-7731

ROMAANSE BOUWKUNST IN HET LAND VAN AALST

KOENRAAD DE WOLF

A. INLEIDEND GEDEELTE

1. Situering

In de periode van de romaanse bouwkunst, die loopt van omstreeks het jaar 1000 tot 1225, worden – voor het eerst sinds het Romeinse tijdperk – opnieuw stenen gebouwen opgetrokken. Vooral in de kerkenbouw zijn daarvan nog op talrijke plaatsen restanten terug te vinden.

De in 1996 gepubliceerde *Architectuurgids Zuid-Oost-Vlaanderen. Romaanse bouwkunst (1000-1225)* bevat een beschrijving van zichtbare restanten in de gebiedsomschrijving Zuid-Oost-Vlaanderen. Die vormt het eerste deel in een reeks van vijf studies die de hele architectuurgeschiedenis van Zuid-Oost-Vlaanderen in kaart brengen. Die tekst is tweemaal gepubliceerd: vooreerst onder de vorm van een extrakatern in het weekblad *De Beiaard* en vervolgens in boekvorm door Marnixring Sotteghem.[1]

Onder de gebiedsomschrijving 'Zuid-Oost-Vlaanderen' vallen 95 hoofdzakelijk landelijke gemeenten tussen de Schelde en de Dender en de steden Geraardsbergen en Zottegem. Het gebied ten noordoosten

1 De studies verschenen in het weekblad De Beiaard: *Romaanse architectuurgids 1996 Zuid-Oost-Vlaanderen. Romaanse bouwkunst (1000-1225)* op 24-08-1996, pp. 37-44; *Gotische architectuurgids 1997 Zuid-Oost-Vlaanderen. Gotische bouwkunst (1225-1625). Vroeg, laat- en postgotiek en invloeden van de Renaissance* op 12-09-1997, pp. 25-36; *Architectuurgids 1998 Zuid-Oost-Vlaanderen. Barok, rococo en classicisme 1625-1800* op 28-08-1998, pp. 25-36; *Architectuurgids 1999 Zuid-Oost-Vlaanderen. Van empire tot art nouveau: de 19de-eeuwse neostijlen (1800-1918)* op 20-08-1999, pp. 25-35; en *Architectuurgids 2000 Zuid-Oost-Vlaanderen. Art deco en modernisme (1918-1965)* op 18-08-2000, pp. 25-36.
Een meer uitgebreide en ook een ruimer geïllustreerde versie werd ieder jaar in boekvorm uitgeven door Marnixring Sotteghem: *Architectuurgids Zuid-Oost-Vlaanderen. Romaanse bouwkunst (1000-1225)*, Zottegem, Printor, 1996, 98 p.; *Architectuurgids Zuid-Oost-Vlaanderen. Gotische bouwkunst (1225-1625)*, Zottegem, Printor, 1997, 116 p.; *Architectuurgids Zuid-Oost-Vlaanderen. Barok, rococo en classicisme (1625-1800)*, Zottegem, Printor, 1998, 128 p.; *Architectuurgids Zuid-Oost-Vlaanderen. Tussen empire en art nouveau. De 19de-eeuwse neostijlen (1800-1918)*, Zottegem, Printor, 1999, 128 p.; en *Architectuurgids Zuid-Oost-Vlaanderen. Art deco en modernisme (1918-1965)*, Zottegem, Printor, 2000, 142 p. Met uitzondering van het deel over de Romaanse bouwkunst, dat is uitverkocht, zijn die boeken te bekomen bij Herman Franceus, Kleine Meerlaan 17 in 9620 Zottegem, tel. 09/360.28.42.

van de E40 (Gent, Wetteren, Dendermonde, Aalst) de Denderstreek tussen Ninove en Aalst alsook Oudenaarde-centrum (dat aan de overzijde van de Schelde ligt) en Ronse in het zuiden maken daar géén deel van uit. De focus in deze studie lag op de veelal bescheiden, maar ondergewaardeerde plattelandsarchitectuur – en niet op het quantitatief en kwalitatief (door de aanwezigheid van vaklui) betere aanbod in de steden.

In deze bijgewerkte uitgave wordt de gebiedsomschrijving uitgebreid naar de 154 gemeenten van het historische Land van Aalst in de provincie Oost-Vlaanderen. Ook de steden Aalst, Ninove en Ronse, de fusiegemeenten Kluisbergen, Maarkedal, Haaltert, Denderleeuw, Lede en Wichelen zijn nu behandeld, evenals aan aantal deelgemeenten van Gent (Gentbrugge en Ledeberg), Dendermonde (Mespelare en Schoonaarde) en Wetteren (Westem en Massemen). De gemeenten van het historische Land van Aalst die nu tot de provincies Vlaams-Brabant (Borchtlombeek, Liedekerke en Teralfene) en Henegouwen (Amougies, Russeignies en Orroir) behoren, zijn buiten beschouwing gelaten (**zie bijgevoegde losse kaart**).

Deze bijdrage belicht vooreerst het 'bekende' romaanse patrimonium en focust daarnaast op de 'nieuwe vondsten'. Grondig terreinonderzoek leidde in 1997 tot de ontdekking van twaalf gebouwen waarvan sommige onderdelen zonder twijfel opklimmen tot de romaanse periode. Die bevindingen werden op 22 augustus 1997 gepubliceerd in een extrakatern van het weekblad *De Beiaard*.[2] Bij het uitkammen van het volledige Land van Aalst – met het oog op deze publicatie – is vastgesteld dat ook de toren van de kerk van Zulzeke onmiskenbaar opklimt tot de romaanse periode. Hetzelfde geldt voor de Sint-Christoffelkerk van Pollare.[3] Spectaculair zijn de meeste nieuwe vondsten niet. Wel tonen ze aan dat de romaanse bouwkunst veel ruimer is verspreid dan velen vermoeden en dat onze kennis van ons cultuurpatrimonium nog altijd zeer beperkt is.[4]

Onze aandacht gaat voor een goed begrip uitsluitend naar gebouwen met aan de buitenzijde nog zichtbare constructieve onderdelen die opklimmen tot de romaanse periode. De sporen daarvan zijn niet altijd duidelijk te traceren, zoals het voorbeeld van Schelderode aantoont. Het koor van de kerk is tot aan boogaanzet van het centraal geplaatste

2 DE WOLF, K., *Romaanse architectuurgids 1997 Zuid-Oost-Vlaanderen. Romaanse bouwkunst: bijvoegsel 1997*, in *De Beiaard*, 22-08-1997, pp. 13-14 & 23-24.
3 Informatie over Pollare is me aangebracht door Dirk Van de Perre, waarvoor dank.
4 De schitterende fotografie is van de hand van Danny De Lobelle, bestuurslid van het Heemkundig Genootschap Land van Rode.

venster opgetrokken in breuksteen en ook de massieve pijlers van de vieringtoren klimmen mogelijks nog op tot de romaanse periode. Maar omdat daarover geen absolute zekerheid bestaat, werd Schelderode in dit overzicht niet opgenomen. Slechts in uitzonderlijke gevallen (in Herzele, Ename en Ronse) – waar de kerken dagelijks toegankelijk zijn voor het publiek – komen ook elementen uit het interieur aan bod. De gebouwen waar de stenen van voormalige Romaanse kerken zijn herbruikt in de plint van een jonger gebouw – zoals in Schorisse, Nederzwalm en Zottegem – zijn eveneens niet opgenomen.

2. Historische context

Machtige feodale heren, bloeiende monastieke instellingen en de opkomst van de steden

De romaanse bouwkunst komt tot volle ontwikkeling in het feodale tijdperk. Bij het verdrag van Verdun in 843 wordt het eenheidrijk van Karel de Grote opgesplitst in Frankrijk, het Middenrijk en het Duitse Rijk. In gevolge dynastieke opdelingen verbrokkelt het Middenrijk snel. Daartegenover trachten de Franse en Duitse vorsten hun positie te consolideren door de schenking van gronden aan vazallen in ruil voor militaire en financiële steun. Toch rest de Franse koning na korte tijd alleen een symbolische functie aangezien de vazallen de bestuurlijke en de rechterlijke macht naar zich toe trekken. In Duitsland, waar kerkelijke gezagsdragers ook wereldlijke territoria besturen, houdt het centrale gezag langer stand. Die ontwikkelingen tekenen zich af tegen de achtergrond van de invallen van de Noormannen. In het Maasgebied blijven de gevolgen beperkt, maar het zwaar geplunderde Scheldebekken herstelt slechts moeizaam. Het omstreeks 880 verlaten monasterium van Ronse hervat pas vanaf 945 opnieuw een activiteit als kanunnikenkapittel.

In de 'ijzeren' tiende eeuw domineren plaatselijke machthebbers het maatschappelijke gebeuren. Heren, aan wie alle rijkdom toebehoort, besturen soms onooglijk kleine territoria of heerlijkheden. Zij wonen op motenkastelen: kunstmatige aarden heuvels omringd door een walgracht. De eerste stenen torens of donjons uit de elfde eeuw groeien later uit tot versterkte burchten. De feodale samenleving, met de bloedverwantschap en het grondbezit als basispijlers, houdt Europa in haar greep tot het begin van de dertiende eeuw. Volgens de traditionele voorstelling bewerken de boeren het land en garanderen de ridders de veiligheid, terwijl de clerus bidt voor het zielenheil. Economisch worden alleen de primaire

voedselbehoeften gedekt en de handel is nagenoeg onbestaande. Door het samenvallen van kerk en staat voelen de gezagsdragers zich tegenover God verantwoordelijk voor hun onderdanen. De actieve inmenging van de koningen, de adel en de lokale heren in religieuze aangelegenheden leidt tot de stichting van rijkelijk begiftigde private kerken of *eigenkerken* en het recht op het aanduiden van de kerkelijke bedienaars. Onder het pontificaat van paus Gregorius VII (1073-1085) leidt het kerkelijke verzet tegen deze bevoogding tot de *Investituurstrijd*. In 1122 bepaalt het concordaat van Worms dat het patronaatsrecht (met de benoeming van de pastoor) overgaat in handen van de bisschop, terwijl de eigenaar alleen nog een kandidaat kan voordragen.

De diep ingewortelde angst voor het hiernamaals leidt vanaf de Merovingische periode tot de oprichting van abdijen, kloosters en collegiale kerken waaraan kapittels waren verbonden. De vorsten en de adel hebben naast religieuze motieven ook persoonlijke belangen bij het stichten van kapittels en kloosters. Zo kadert de stichting van kapittels in de hoofdplaatsen van de kasselrijen in de uitbouw van het bestuursapparaat van de graaf. Ondanks de veralgemening van de regel van Benedictus onder het bewind van de Karolingers geraken de monastieke instellingen niet los uit de feodale verankering. Pas vanaf het einde van de elfde eeuw is er met de hervormingsbeweging van Cluny een aanzet voor een gecentraliseerde en overkoepelende aanpak. De monniken – vaak afkomstig uit adellijke families – leggen zich toe op het onderwijs en de 'caritas' (de armen- en ziekenzorg). De grote abdijen versterken hun politieke en economische positie door de oprichting van priorijen en uithoven of landbouwbedrijven met een eigen exploitatiezetel. Daarnaast worden zij door de bisschoppen vanaf het tweede kwart de twaalfde eeuw begunstigd met het patronaatsrecht van de parochiekerken. Abdijen en kapittels verwerven niet alleen de inkomsten uit de bezittingen van vele kerken, maar palmen ook een deel van de tienden in, een kerkelijke belasting a rato van tien procent van de landbouwopbrengsten. Hoewel de verdeling van parochie tot parochie verschilt, krijgen de abdijen en kapittels samen met de pastoor het grootste deel van de grote tienden of graantienden (geheven op alle vruchten met een stengel), de kleine tienden (op de overige veld- en tuinbouwgewassen, hout en vlees) en de nieuwe tienden (op de nieuw ontgonnen stukken landbouwgebied) in handen. Die ontvangsten worden aangewend voor de huisvesting van de pastoor en het onderhoud van het koor van de kerk. Het resterende stuk van de tienden gaat naar de parochie (de kerkfabriek) voor het beheer van het schip van de kerk.

De uitbreiding van de handel en het ontstaan van de ambachten in de steden ondermijnen vanaf het einde van de twaalfde eeuw het feodale systeem. Naast het grondbezit en de bloedverwantschap treedt het kapitaal als derde basispijler van de samenleving op de voorgrond. De overstap van een ruileconomie naar een geldeconomie vergroot de impact van de handelaars, die zich in de steden langs de strategisch gelegen wegen en waterlopen vestigen. De macht behoort in toenemende mate deze nieuwe rijken toe. Tezelfdertijd zet zich op architecturaal vlak een nieuwe stijl door: de gotiek.

Ontwikkelingen in het Land van Aalst

Het oude graafschap *Biest* (het gebied tussen de Schelde en de Dender of de voorloper van het *Land van Aalst*) behoort aanvankelijk tot het Middenrijk van koning Lotharius, maar gaat in 880 bij het Verdrag van Ribémont over naar het Duitse Rijk. Hoewel geen bewijzen voorhanden zijn, duidt een aantal elementen erop dat de hoofdzetel van dit mysterieuze graafschap zich mogelijk in Velzeke bevindt.

Wanneer de Duitse keizer Otto II omstreeks 973, wegens de toenemende dreiging vanuit het graafschap Vlaanderen, langs de Schelde de markgraafschappen Antwerpen, Ename en Valenciennes opricht en daar uitgebreide militaire bevoegdheden aan toekent, is de politieke rol van Velzeke uitgespeeld. Aan het hoofd van de mark Ename komt Godfried I de Gevangene, een trouwe aanhanger van de keizer. Vanaf het einde van de tiende eeuw groeit de Scheldevallei uit tot een conflictzone. In 1033 of 1034 maakt graaf Boudewijn IV de militaire vesting en het bloeiende havenstadje Ename met de grond gelijk. De definitieve overdracht van het Land van Aalst aan Vlaanderen in 1047 in gevolge een ruil, betekent dat het Dendergebied voortaan de grenszone vormt met het hertogdom Brabant en het graafschap Henegouwen. Met het oog op de versteviging van zijn machtspositie in het pas geannexeerde gebied sticht graaf Boudewijn VI in 1067-1070 nabij de strategisch gelegen parochie Hunnegem de stad Geraardsbergen. Ook de Dendersteden Aalst en Ninove, gelegen aan de grens van het hertogdom Brabant, groeien uit tot militaire steunpunten. Aalst heeft in het begin van de dertiende eeuw al een omwalling, met een ringmuur en vijf stadspoorten: de Kattepoort, de Molenpoort, de Nieuwpoort, de Pontpoort en de Zoutstraatpoort. Maar van die dertiende-eeuwse constructies blijft helaas niets bewaard. De enige tastbare restant van de burgerlijke architectuur uit die periode is het imposante Schepenhuis in Aalst – tevens het prototype van de

middeleeuwse stadhuisbouw in Vlaanderen.

Op bestuurlijk vlak wordt Aalst de hoofdplaats van het graafschap, het latere Land van Aalst. Dit sinds de Romeinse periode dichtbevolkte gebied groeit uit tot een lappendeken van heerlijkheden en lenen, waarover plaatselijke adellijke geslachten hun gezag uitoefenen. Hoewel de eigendomsverhoudingen vaak wijzigen, vormen vele dorpen tot het einde van de twaalfde eeuw een afzonderlijke heerlijkheid. Vervolgens komt rond de invloedrijke heren van Zottegem, Rode, Boelare, Schorisse, Gavere en Herzele een concentratiebeweging tot stand.

Afb. 1. In Ressegem blijft de structuur van een middeleeuwse heerlijkheid bewaard, met naast het motenkasteel van de lokale heer de eigenkerk. In de tuin van de pastorij van Ressegem bevindt zich, omgeven door een brede walgracht, een met lindebomen en berken begroeide aarden heuvel (doorsnede 17 meter). Bovenop de primitieve militaire versterking uit de elfde of de twaalfde eeuw stond de versterkte woning van de heren van Ressegem. De laatste restanten verdwijnen in de zeventiende eeuw.

De dertig meter hoge donjon van het *Gravensteen* te Gent is de bekendste militaire versterking in steen in Vlaanderen. In Herzele zijn alleen de fundamenten van de vroegere meestertoren nog zichtbaar. Inzake de burgerlijke bouwkunst staan in de steden Oudenaarde (de *Boudewijn-V-toren*) en Gent (het *Geraard de Duivelsteen*, het *Korenstapelhuis* op de Graslei, en het *Borluutsteen* op de Korenmarkt) nog gebouwen uit het feodale tijdperk overeind.

Afb. 2. De zware funderingsmuren van de elfde-eeuwse donjon van Herzele. Van het vierhoekige burchtcomplex uit de dertiende-veertiende eeuw – in Zuid-Oost-Vlaanderen een uniek voorbeeld van middeleeuwse krijgsarchitectuur – staat alleen de noordentoren nog overeind.

Na het verwoestende optreden van de Noormannen overleven uit de Merovingische periode alleen de grote monastieke stichtingen: Sint-Baafs en Sint-Pieters in Gent (uit het midden van de zevende eeuw), de abdij van Ronse en de abdij van Dikkelvenne (opgericht in 734). De kerkelijke instellingen volgen de politieke ontwikkelingen. De aan de Schelde gelegen Sint-Pietersabdij van Dikkelvenne wordt, na het verschuiven van de grens van het graafschap Vlaanderen van de Schelde naar de Dender, in 1096 overgebracht naar Geraardsbergen. De Gentse Sint-Baafsabdij richt in Sint-Lievens-Houtem een priorij op. En om te voorkomen dat Ename opnieuw zijn vroegere rol zou opnemen, sticht graaf Boudewijn V op die vroegere grenspost in 1063 een benedictijnenabdij – tevens een spirituele dam tegen de Duitse politieke ambities om de rijksgrens opnieuw naar de

Schelde te verplaatsen. In de Denderstreek ontstaan de norbertijnenabdij van Ninove (1137) en een eeuw later de cisterciënzerinnenabdij van Beaupré te Grimminge (1228) en van Ten Rozen te Aalst (circa 1228). Aan de overzijde van de rivier ligt de machtige benedictijnenabdij van Affligem (1081), waar een aantal hertogen van Brabant begraven ligt.

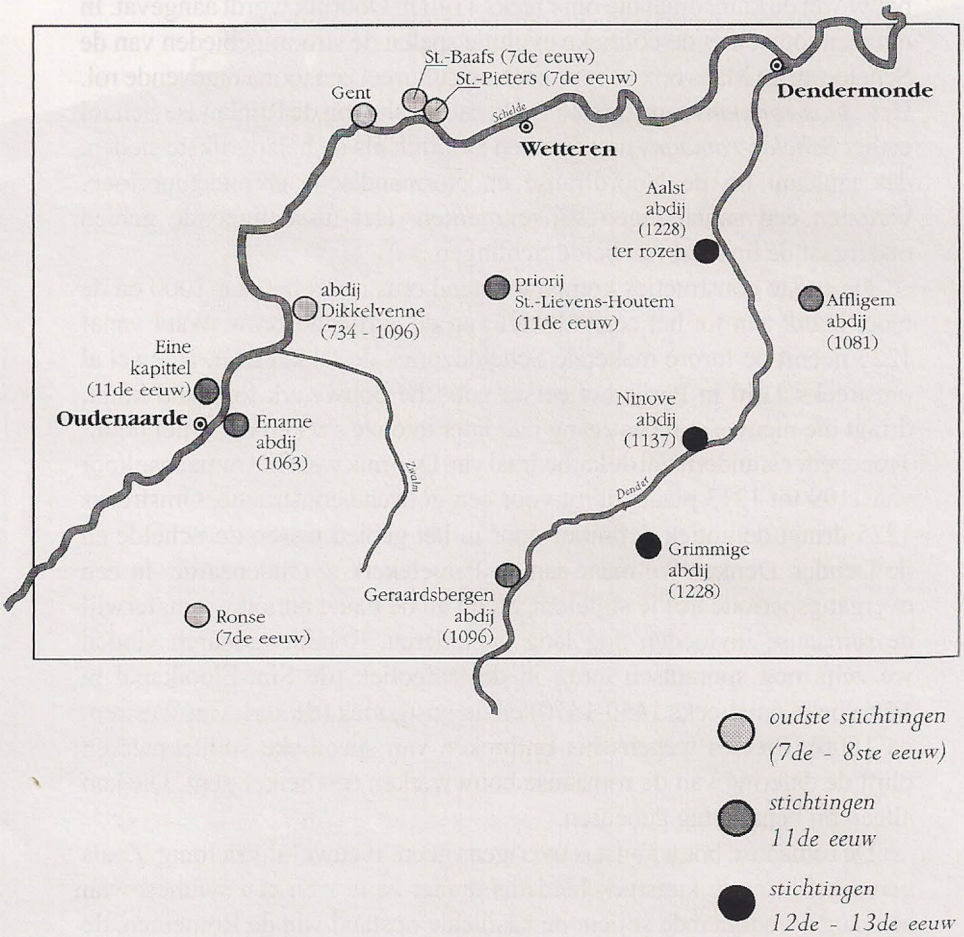

Kaart van de abdijen in het Land van Aalst.

3. Iedere parochie zijn kerk

Nadat het gevaar voor de invallen van de Noormannen in de tweede helft van de tiende eeuw definitief is geweken, ontstaat overal in Europa de romaanse architectuur. Op initiatief van de graven van Henegouwen begint in Zinnik in 958 de bouw van de kapittelkerk en in 985 vindt de inwijding plaats van de kerk van de Gentse Sint-Pietersabdij, waar de graven van Vlaanderen liggen begraven. Later gaat de grootste invloed uit van de bouw van de kathedraal die omstreeks 1140 in Doornik wordt aangevat. In overeenkomst met de politieke evolutie spelen de stroomgebieden van de Schelde en de Maas ook economisch en cultureel een toonaangevende rol. Het *Maas-romaans* rond de stad Luik, dat aansluit bij de Rijnlandse School en het *Schelde-romaans* met Gent en Doornik als de belangrijkste steden, dat aanleunt bij de Noordfranse en Normandische architectuurgroep, vertonen een aantal eigen stijlkenmerken. Het tussenliggende gebied ondergaat de invloed van beide richtingen.

De eerste constructies komen tot stand omstreeks het jaar 1000 en de bloei houdt aan tot het eerste kwart van de dertiende eeuw. Want vanaf 1225 neemt de furore makende Scheldegotiek de fakkel over. Hoewel al omstreeks 1140 in Parijs het eerste gotische bouwwerk tot stand komt, dringt die nieuwe stijl pas zestig jaar later in onze streken definitief door.[5] Trendzetter is andermaal de kathedraal van Doornik waar het romaanse koor van 1199 tot 1213 plaats ruimt voor een gotische constructie. Omstreeks 1225 dringt de gotiek definitief door in het gebied tussen de Schelde en de Dender. Denken we maar aan de Pamelekerk te Oudenaarde. In een overgangsperiode tref je stijlelementen van de beide periodes aan, terwijl de romaanse invloeden nog lang nazinderen. Rondboogdeuren vinden we zelfs nog sporadisch terug in de laatgotiek (de Sint-Elooikapel in Merelbeke omstreeks 1450-1470) en de postgotiek (de kerk van Westrem na 1600). Precies wegens het ontbreken van specifieke stijlkenmerken blijft de datering van de romaanse bouwwerken een heikel punt. Die kan alleen bij benadering gebeuren.

De romaanse bouwkunst is overigens geen 'nieuwe' stijlrichting. Zoals gebruikelijk in de kunstgeschiedenis draagt ze in zich een synthese van een aantal voorgaande stijlen: de basilicale opstand van de Romeinen, de symbolische vormentaal uit de Byzantijnse wereld en het lineaire karakter van de beelden uit de cultuur van de Kelten, de Germaanse volkeren en de Noormannen.

5 De oudste sporen van gotische invloed zijn recent gevonden bij de opgravingen van de abdij te Ninove, waar kapitelen zijn aangetroffen van Doornikse steen, die te dateren zijn tussen 1165 en 1170.

Volgend op de kerstening van Zuid-Oost-Vlaanderen in de zevende en vooral de achtste eeuw krijgen alle parochies – dat aantal wijzigde tot het einde van het Ancien Régime overigens nauwelijks – na het jaar 1000 een stenen kerk. De rol van de abdijen is hierbij niet te onderschatten. In het Land van Aalst zijn 25 abdijen in het bezit van het patronaatsrecht van 113 parochiekerken. De altaren van 42 parochies behoren aan kapittels toe, terwijl het beheer van de resterende zestien kerken door leken gebeurt. De abdijen van Affligem, Geraardsbergen en Ename krijgen van de bisschop van Kamerijk respectievelijk twintig, zestien en vijftien altaren onder hun bevoegdheid.

4. Steensoorten en metseltechnieken

Het onderzoek op het terrein levert veel informatie op over de gebruikte steensoorten. Bij de bouw van de eerste kerkjes verzamelen de parochianen stenen uit de omgeving van de heuveltoppen, waarbij de in de ondergrond aanwezige steenlagen teruggaan tot het paleoceen en het eoceen in het tertiaire tijdperk – 65 tot 2 miljoen jaar geleden.

In de Vlaamse Ardennen komt veel Dietsiaanse ijzerzandsteen voor, waarvan de kwartskorrels en geoxideerde glauconietkorrels samenklitten tot een coherent gesteente. Die heeft – door de oxidatie van het regenwater en het contact met zuurstof – typische roestbruine kleur. De onregelmatige stenen zijn afkomstig van de toppen van de Vlaamse Ardennen, terwijl de regelmatig gehouwen ijzerzandsteen, die gebruikt is te Ronse, afkomstig is van een steengroeve. De steengroeven in de omgeving van Geraardsbergen leveren kwartsietsteen aan. De kleur van dat kwartsrijke sedimentgesteente van kleine organismen en gefossileerde wortelstructuren, evolueert onder invloed van het licht van zwart naar groen en lichtgrijs.

De kalkzandsteen, met sporen van fossielen en keitjes, treffen we aan in de noordelijker gelegen gebieden waarbij de fijne korrel van die gemakkelijk te bewerken steen verhardt door het contact met de lucht. Geologen onderscheiden het Lediaan (in het arrondissement Aalst en in het zuiden van het arrondissement Gent), het Brusseliaan (in het centrum van Brabant) en het Ieperiaan (Zandbergse steen). De aanwezigheid van plankton geeft de stenen uit Balegem, Oosterzele, Gijzenzele en Landskouter een grijsgroene patine. De doorgaans grotere blokken uit Borsbeke, Lede en het gebied ten westen van Aalst zijn okergeel. De grootschalige ontginning van de Lediaanse – gemeenzaam 'Balegemse steen' genoemd, naar de belangrijkste steengroeve – vangt aan in de dertiende eeuw en komt tijdens de daaropvolgende eeuwen tot volle

bloei.

Voor de bouw van de kerken op het domein Ename voert men via de Schelde donkergrijze Doornikse kalksteen aan, die samengesteld is uit klei, kalk en fossielresten en die teruggaat tot het Carboon in het primaire tijdperk, zowat 280 miljoen jaar geleden. Later verkiezen veel parochies in de buurt van de Schelde die steensoort, boven het lokale bouwmateriaal.

Ten slotte vindt vaak de verwerking plaats van veldsteen en bouwpuin van voormalige Romeinse villa's.

Het onregelmatig verwerken van stenen van een verschillend formaat – in het vakjargon noemt dat *opus incertum* – impliceert dat de grootste exemplaren aan de binnen- en aan de buitenzijde kwamen, terwijl de opvulling van ongeveer één meter dikke muren gebeurt met mortelspecie en bouwpuin. De horizontale manier van metselen laat, wegens het gebruik van kalk als bindmiddel voor de mortel, per jaar een opstand van één tot maximaal anderhalve meter toe. Soms zijn de opeenvolgende bouwnaden nog herkenbaar. Om vochtinsijpeling en vriesschade tegen te gaan, wordt na iedere bouwcampagne de muur afgedekt met Romeinse dakpannen. Tot die vaststelling komen wij na het terugvinden, tussen de jaarlagen van de kerk van Godveerdegem, van fragmenten van Romeinse dakpannen.

Afb. 3. *Bij de bouw van het kerkje van Godveerdegem worden Romeinse dakpannen gebruikt voor het afdekken van de jaarlagen. Een aantal fragmenten blijft in het parement zitten.*

Afb. 4. *De jaarnaden zijn in de noordgevel van de kerk van Nederename duidelijk aanwijsbaar. Net onder de dakrand onderbreken rondboogvenstertjes het massieve muurvlak.*

Opus spicatum is de technische term van de in een muur voorkomende horizontale banden van platte stenen in een visgraatmotief. Die merkwaardige metseltechniek, die al voorkomt in de Romeinse en de Karolingische periode, is niet constructief bedoeld en beoogt evenmin een decoratief effect. Dat is de eenvoudigste manier om zonder het verplaatsen van de stelling een grote hoeveelheid smalle stenen in één enkele keer te verwerken. Vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw kent de techniek van de klavelen of wigvormige stenen bij de aanmaak van de rondbogen een veralgemeend gebruik.

Afb. 5. *De kerk van Sint-Goriks-Oudenhove toont ter hoogte van het portaal een band van Romeinse dakpannen in visgraatmotief (opus spicatum).*

Op het platteland is de breedte van de kleine, langwerpige eenbeukige

zaalkerkjes afhankelijk van de lengte van de draagbalken voor de dakconstructie. De monniken van de abdij of de kanunniken van het kapittel, die het patronaatsrecht over de parochie uitoefenen, superviseren de bouwwerken. De parochianen verzamelen de stenen en voeren met primitief materieel het metselwerk uit. Met een minimum aan materiaal, werkmiddelen en arbeid creëren ze een maximum aan ruimte.

5. Kenmerken van Romaanse kerkgebouwen

Minimale decoratie

De prioriteit voor de stevigheid van de romaanse constructies resulteert in een sobere en eenvoudige architectuur, die weinig aandacht schenkt aan de versiering. Tussen de rondboogvormige aflijningen van de buitenvensters verschijnen vertikaal uitspringende banden of lisenen. Typerend voor het Maasgebied is de *Lombardische fries*: de verbinding van de lisenen onder de dakrand door een rondboogfries. Binnenin gebeurt de afdekking van de schachten van de pijlers met horizontale platen of imposten, die als stutten fungeren voor de houten formelen waarop de bogen zijn gemetseld. Oorspronkelijk krijgen de muurvlakken een polychrome beschildering met taferelen uit de Schrift en de heiligenlevens, en geabstraheerde planten- en dierenmotieven. Toch blijft van al dat moois weinig bewaard.

Afb. 6. Een voorbeeld van een Lombardische fries in het Land van Aalst vind je terug in het transept van de Sint-Hermeskerk in Ronse.

De stad Doornik geniet Europese bekendheid op het vlak van de beeldhouwkunst. Steenkappers specialiseren zich in het houwen van figuratieve of abstracte motieven op kapitelen van zuilen en boogvelden van portalen, en maskerkoppen. Naast eigen gebruik – de kathedraal van Doornik telt meer dan duizend gebeeldhouwde kapitelen – is een groot deel van de productie bestemd voor de export, want de plattelandsparochies in de buurt hebben vaak onvoldoende middelen voor de aankoop van dat duurdere beeldhouwwerk. Bekend zijn de massieve vierkanten stenen doopvonten. De uit vier driehoeken samengestelde stukken vertonen bovenaan een uitholling voor het doopbekken en op de zijkanten expressief gebeitelde symbolische of figuratieve motieven. De mooiste exemplaren staan in de collegiale Onze-Lieve-Vrouwekerk in Dendermonde en de kathedraal van Winchester (Engeland).

Afb. 7. De lijkdeur van de kerk van Rozebeke rust op twee smalle rondzuiltjes met een bladkapiteel in Doornikse kalksteen.

Daarnaast vervaardigen ambachtslui beelden, grafstenen, koorgestoelten en cultusvoorwerpen zoals kruisen, evangelieboeken, kandelaars, kazuivels, reliekschrijnen enzovoort. Maar van dat alles zijn slechts uitzonderlijk stukken overgeleverd. Het Maasgebied geniet een internationaal prestige op het vlak van het bronsgieten en de edelsmeedkunst met als ongeëvenaard hoogtepunt de bronzen doopvont (uit 1119) in de Collegiale Sint-Bartholomeuskerk te Luik van de hand van Reinier van Hoei.

Het bekendste voorbeeld van toegepaste kunst in het Land van Aalst is het *Kruis van Scheldewindeke*. Dat exemplaar van omstreeks 1160-70 heeft één arm en geen corpus en is uitgevoerd in bergkristal, groevenemail en verguld koper. Het is 42,5 cm hoog en 38,5 cm breed en afkomstig uit een atelier in het Maasland. Sinds 1901 maakt dat unieke exemplaar deel uit van de verzameling van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel waar het permanent is tentoongesteld in de schatkamer.

Afb. 8. *In 1992 wordt op het timpaan van de keizerlijke loge van de Sint-Laurentiuskerk te Ename een artistiek hoogstaande muurschildering ontdekt met de weergave van de tronende Christusfiguur, omgeven door een driepasvormige mandorla en de symbolen van de evangelisten Lucas (rund) en Johannes (adelaar). Het is het enige gekende voorbeeld van een Ottoonse muurschildering in de Benelux, en ze werd gedateerd tussen de jaren 1010 en 1020. Onder invloed van het kunstgebeuren in Duitsland, door het huwelijk van keizer Otto II met een Byzantijnse prinses, gebeurt de uitvoering in Byzantijnse stijl. Bij de inrichting van de kerk van Ename worden kunstenaars van topniveau geëngageerd.*

Beperkte lichtcapaciteit

Wegens het onzekere sociale klimaat tijdens de tiende en de elfde eeuw krijgen de landelijke kerken kleine lichtopeningen zo hoog mogelijk in de muur, dit om inbraken te vermijden. Die hebben tevens een symbolische betekenis. Verwijzend naar zijn goddelijke oorsprong daalt het licht van boven op de mensen neer. Vanaf de twaalfde eeuw doen de grotere, langwerpige vensters hun intrede. Door de afhellende afzaten van de vensters zorgt de weerkaatsing van het binnenvallende licht op de wit bepleisterde muren voor voldoende helderheid in de kerk. Overigens bestaat weinig behoefte aan een grote lichtcapaciteit daar slechts weinigen kunnen lezen. In de laatromaanse periode krijgen de ramen ook aan de buitenzijde een inspringende profilering en een afzaat.

Recht op een toren

Hoewel de parochiekerken het exclusieve recht hebben op een toren met klokken, komt die in de eerste bouwfase slechts in een beperkt aantal gevallen voor. De toren, die sterk de verticale dimensie accentueert, brengt een symbolische verbinding tot stand tussen de hemel en de aarde.

In het oorspronkelijke graafschap Vlaanderen, dat aan de overzijde van de Schelde ligt en dat deel uitmaakt van het bisdom Doornik, komt de vieringtoren onder de invloed van de kathedraal van Doornik veelvuldig voor. Voorbeelden daarvan vind je terug in Elsegem, Eine, Mullem, Huise, Asper en Afsnee. In het gebied tussen de Schelde en de Dender is dat type veeleer zeldzaam. Wel krijgt een aantal kerken in de laatromaanse periode een westtoren. En op veel plaatsen gebeurt pas ten tijde van de gotiek de toevoeging van een viering- of een westtoren.

6. Patrimonium zwaar verminkt

Hoewel Zuid-Oost-Vlaanderen door de eeuwen zijn landelijk karakter behoudt, wordt het romaanse patrimonium zwaar verminkt. Architectuur is immers een organisch gegeven. Geen enkele private woning heeft nog een kern die opklimt tot die periode. En ook de bedehuizen worden in de loop der eeuwen meermaals verbouwd en uitgebreid, waarbij de romaanse kern almaar verder aftakelt. Dat gebeurt wegens een waslijst van redenen. Vooreerst leidt de sterke bevolkingstoename – zeker in de tweede helft van de achttiende eeuw – tot de afbraak van de romaanse kerken van Onze-Lieve-Vrouw-Geboorte en Sint-Jozef in Elene, de Sint-Amanduskerk in Leeuwergem, de Sint-Martinuskerk in Melle en de romaanse vleugel van de Sint-Andreaskerk in Strijpen. Andere gebouwen dragen de sporen van de eeuwenlange strijd van de Europese mogendheden op Vlaams grondgebied. Soldaten vernielen in 1490 een groot deel van de romaanse kerk van Sint-Lievens-Houtem en tijdens de godsdienstoorlog op het einde van de 16de eeuw verwoesten militairen de Sint-Salvatorabdijkerk van Ename en vallen de romaanse kerken van Baaigem, Meerbeke, Oombergen, Rozebeke, Sint-Goriks-Oudenhove, Velzeke en Westrem ten prooi aan de vlammen. Later teisteren zware branden andermaal de kerk van Velzeke (1728) en de romaanse kerk van Oombergen (1919).

Verder gaan vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw de authenticiteit van veel kerken teloor bij ingrijpende restauraties. In

een poging om hun middeleeuwse collega's te overtreffen, voegen architecten – het typevoorbeeld is de Sint-Lucasarchitect August Van Assche, die in meer dan tweehonderd kerken opdrachten uitvoert – op een destructieve wijze bepaalde delen toe, laten andere weg of bouwen kerken opnieuw op. Daarnaast doet ook de tand des tijd zijn werk. Zo gaat de bouwvallige romaanse kerk van Meilegem op het einde van de achttiende eeuw onder de slopershamer. Elders liggen in meer welvarende perioden de gewijzigde esthetische idealen aan de basis van ingrijpende verbouwingswerken. En de behoefte aan meer licht leidt in de vijftiende en de zestiende eeuw tot de invoeging van gotische vensterramen in de zuidelijke langsgevels. Onder het bewind van keizer Jozef II en tijdens de annexatie met Frankrijk (1794-1815) vindt de verkoop en de afbraak plaats van de kapellen en kerken van de opgeheven abdijen, kloosters en kapittels. De klassering van waardevolle historische gebouwen roept vanaf 1936 die eeuwenlange verminking gedeeltelijk een halt toe.

1

2

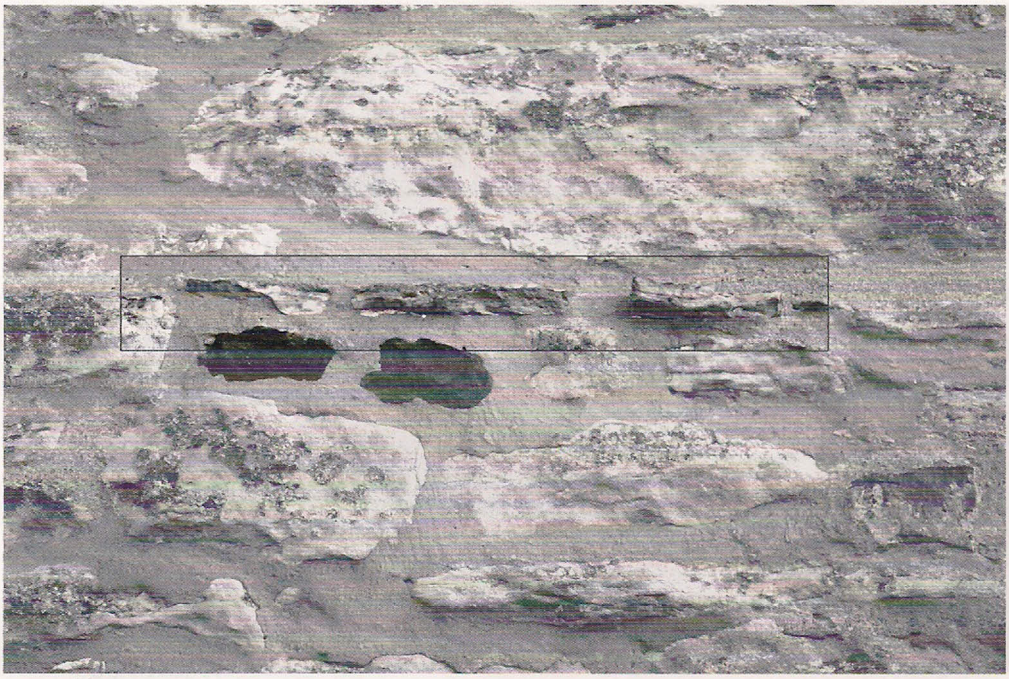

3

4

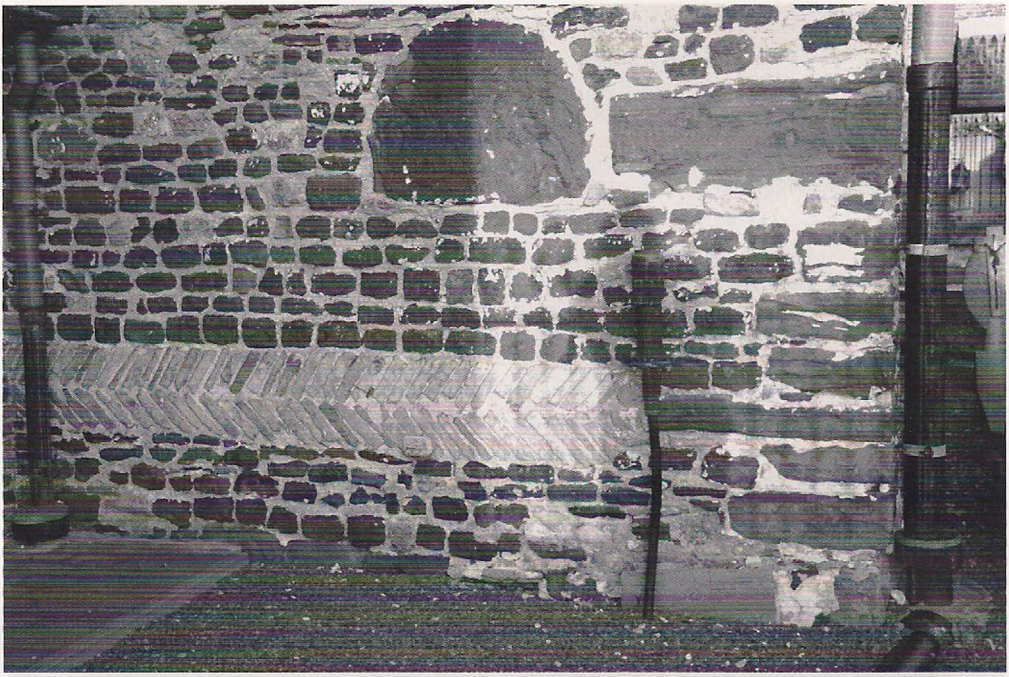

5

6

7

8

B. HET 'BEKENDE' ROMAANSE PATRIMONIUM

Bij de bespreking van het 'bekende' romaanse patrimonium, dat eerder al in tal van publicaties werd beschreven, onderscheiden we de grote driebeukige kerken van de kleinere eenbeukige kerken en de restgroep. Telkens gaan we dieper in op de datering, het materiaalgebruik en de beschrijving van de belangrijkste romaanse onderdelen.

1. Driebeukige kerken

De grote basilicale kerkgebouwen krijgen een of twee monumentale westtorens, een transept en een vieringtoren. Gebaseerd op de middeleeuwse voetmaten tekent zich in het interieur een spel af van vierkante en cirkelvormige volumes met een symbolische betekenis. Het vierkant verwijst naar het menselijke, en de cirkel naar het goddelijke element. Toch vormen de door dikke muren en ritmisch herhaalde boogvormen van elkaar gescheiden blokvormige massa's nooit een eenheidsruimte – wat later zo kenmerkend is voor de gotiek.

De basiselementen van de romaanse bouwkunst zijn de rondboog – een constructief element dat tevens de verbinding tussen de ruimtes tot stand brengt – de gewelfbouw en het kruisgewelf. De constructie vereist de aanwezigheid van technische kennis, ervaren bouwmeesters en gespecialiseerde (rondreizende) vaklui. Geïnspireerd op de Romeinse catacomben gebeurt de verering van de relieken van de heiligen in de bedevaartskerken in ondergrondse crypten. De verwerking van de soms grote toevloed van pelgrims gebeurt via een aparte inkom en uitgang in de transeptarmen. De grootste crypten van ons land bevinden zich in de Sint-Baafskathedraal in Gent en de Sint-Hermeskerk in Ronse.

Het driebeukige type leent zich minder goed voor de kleine bedehuizen, en komt op het platteland alleen uitzonderlijk voor. Voorbeelden in het Land van Aalst zijn de kerken van Welden en Lieferinge.

1.1. Grote driebeukige kerken

Baardegem (Aalst): Sint-Margarethakerk (beschermd 3 juli 1942)
– Steunbeer en traptoren verstoren harmonie van westgevel
In Baardegem ruimt het oorspronkelijke romaanse kerkje – het schip daarvan wordt omgebouwd tot het huidige koor – na de verheffing tot zelfstandige parochie in 1259 – plaats voor de laatromaanse driebeukige

Sint-Margarethakerk in gele zandsteen. Deze laatste is afkomstig van het Kravaalbos, een steengroeve van de abdij van Affligem, die ook het patronaatschap van de kerk in handen heeft. De monumentale toren illustreert de overgang van laatromaans in de onderste twee geledingen, naar vroeggotisch in de galmgaten van de klokkenkamer ter hoogte van de derde torengeleding. Aan de westgevel, met een groot roosvenster dat is ingeschreven in een zespas, worden later op ongelukkige wijze een steunbeer (links) en een traptoren (rechts) toegevoegd. Daardoor komen de twee roosvensters met een vierpas ter hoogte van de zijbeuken in de verdrukking. De huidige inkomdeur dateert pas van de 19de eeuw. De omvang van de kerk en het rijke interieur houden ongetwijfeld verband met de grote populariteit van de aloude bedevaart naar de heilige Margaretha en de heilige Jozef.

Ename (Oudenaarde): Sint-Laurentiuskerk (beschermd 20 juli 1943)
– *Keizerlijke kerk in haar luister hersteld*
Herman I van Verdun, de tweede markgraaf van Ename, geeft omstreeks 1020 de opdracht voor de bouw van een keizerlijke kerk met een oosttoren in Doornikse kalksteen. Ze heeft mogelijk een ceremonieel karakter en fungeert als statussymbool van de keizer op de grens van het Duitse rijk. Met de bouw van de kerk, die is geïnspireerd op de grote Rijkskerken, betoont Herman zijn trouw aan de Duitse keizer. In 1063 wordt Sint-Laurentius parochiekerk, wat de toevoeging van een lijkdeur en een klokkentoren vereist. Na een brand in 1180 gebeurt de vernieuwing van het dak. Deze monumentale pijlerbasiliek vertoont – wat uniek is in het Scheldegebied – invloeden van de Maaslandse architectuur: de lisenen op de buitenmuren en de rondboogspaarvelden. De symmetrische dubbele koorconstructie heeft een symbolische betekenis. Het westelijke koor verwijst naar de wereldlijke macht, zijn oostelijke tegenhanger naar de kerkelijke macht. Oorspronkelijk bevindt zich boven het oostelijke koor de keizerlijke loge. Architecturaal sluit de kerk aan bij de vroegchristelijke gebouwen in Ravenna – de ankerplaats van de Ottoonse keizers in Italië. Omdat de kerk eeuwenlang beantwoordt aan de plaatselijke behoeften, vinden nauwelijks veranderingen plaats. In 1778 wijzigt de oriëntatie en komt aan de oostzijde een classicistische toegangspoort. In 1907-08 accentueert een restauratie de Romaanse ritmering en gebeurt de toevoeging van twee neoromaanse bijgebouwen. Een ingrijpende restauratie, waaraan in het jaar 2002 de laatste hand wordt gelegd, herstelt het gebouw in zijn vroegere luister.

Ename (Oudenaarde): Archeologisch park van Ename en Sint-Salvatorsabdij
– *Opgravingen tonen grondplan van romaanse abdijkerk*
Na de verovering en verwoesting van Ename door de Vlaamse graaf Boudewijn IV, sticht Boudewijn V op de ruïnes van de burcht van de markgraven in 1063 de Sint-Salvatorsabdij. Deze benedictijnenabdij verdwijnt na de Franse Revolutie volledig van de kaart, totdat in de loop van de tweede helft van de 20ste eeuw de funderingen van de abdij vanonder het maaiveld zijn gehaald en Ename zo is uitgegroeid tot een van de belangrijkste archeologische sites van ons land.

De romaanse funderingen van de Sint-Salvatorsabdij zijn grotendeels bewaard. We beperken ons tot de abdijkerk. De bouw ervan begon in 1139. Op basis van de opgravingen en de iconografie is een reconstructie mogelijk. Het is een driebeukige kerk opgetrokken in Doornikse kalkzandsteen met een schip van zes traveeën, een dwarsbeuk en een recht gesloten koor met twee zijkoren. Binnenwerks heeft het gebouw een lengte van 48 meter. Specifiek voor deze kerk, die geen westtoren(s) heeft, zijn de twee koortorens links en rechts in de hoek van koor en transept.

Meerbeke (Ninove): Sint-Pieters- en Sint-Berlendiskerk (beschermd 4 mei 1944)
– *Classicistische mantel bedekt romaanse structuur*
Naast de aan Sint-Pieter toegewijde parochiekerk van Meerbeke komt, als gevolg van het succes van de verering van de plaatselijke heilige Berlendis, in de twaalfde eeuw een driebeukige Berlendiskerk in romaanse stijl tot stand, waaraan een kapittel van vier kanunniken is verbonden en dat de parochiefuncties overneemt. Volgend op de verwoestingen tijdens de godsdienstoorlog op het einde van de zestiende eeuw wordt alleen de romaanse Sint-Berlendiskerk hersteld. Wegens de talrijke wonderen wordt de cultus van Berlendis en de bedevaart naar Meerbeke vanaf de zeventiende eeuw andermaal populair. Dat verklaart ook waarom in 1750 in één fase de romaanse kerk tot een grotere kerk in classicistische barok werd verbouwd. Alleen ter hoogte van de vlakke koorsluiting is de originele romaanse constructie, met zijn één meter dikke muur in een mengeling van plaatselijke kalkzandsteen nog zichtbaar.

Meldert (Aalst): Sint-Walburgakerk (beschermd 10 mei 1973)
– *Vierkante vieringtoren staat nog overeind*
De oudste vermelding van de kerk van Meldert dateert van 1180

wanneer de bisschop van Kamerijk het patronaatschap toewijst aan de abdij van Affligem. Van de (wegens de omvang van de vieringtoren) vermoedelijk driebeukige romaanse kerk staat alleen monumentale vieringtoren nog overeind. Die heeft in de eerste twee geledingen gedichte rondboogvormige galmgaten en in de bovenste torengeleding aan iedere zijde twee galmgaten. Na de afscheiding van Baardegem en de oprichting van een zelfstandige parochie worden alle andere romaanse onderdelen gesloopt om plaats te ruimen voor een gotische nieuwbouw.

Moorsel (Aalst): Sint-Martinuskerk (beschermd 3 juli 1942)
– *Spitsboogvensters van latere datum*
De zandstenen westtoren van de Sint-Martinuskerk van Moorsel, waarvan het altaar voor de Franse Revolutie toebehoort aan de abdij van Affligem, dateert van de eerste helft van de dertiende eeuw. De onderste torengeleding bevat aan de noorder- en zuiderkant een groot rondboogvenster. Ook de rondbogige toegangsdeur dateert uit die periode, terwijl daarboven later een spitsboogvenster wordt toegevoegd. De derde torengeleding bevat gedichte rondboogvormige galmgaten. Vermoedelijk in de zeventiende eeuw gebeurt de toevoeging van de vierde torengeleding met twee spitsboogvensters aan iedere zijde. Wegens het monumentale karakter van de westtoren is deze kerk vermoedelijk al vanaf de 12de eeuw driebeukig, hoewel daarvan geen bewijzen zijn teruggevonden.

Ninove: Onze-Lieve-Vrouwhemelvaartkerk, doopkapel (beschermd 28 december 1936)
– *Doopkapel markeert plaats en omvang van romaanse toren van westfront voormalige abdijkerk*
De doopkapel is een kleine vreemd weefsel dat als bijbouw aanleunt tegen de noordzijde van de huidige indrukwekkende premonstratenzer-abdijkerk die in barokstijl is opgetrokken. De doopkapel is de onderbouw van een kloostertoren (beiaardtoren), die in 1635 is opgetrokken tussen de kloostergebouwen en de nieuw te bouwen kerk. De toren werd in 1813-1822 afgebroken en vervangen door de huidige oostelijke toren. Die kloostertoren is opgetrokken op de grondvesten van een nog oudere toren, zoals de archiefdocumenten duidelijk vermelden. Die oudste toren is de noordelijke toren van het westfront van de eerste abdijkerk. De bouw van de romaanse abdijkerk is in 1157 begonnen en in 1174 voltooid. Het is een driebeukige kerk van het basilicale type met een vermoedelijk vlak gesloten koor en een buitenwerkse lengte van 40 meter.

Ronse: Sint-Hermeskerk (beschermd 28 december 1936)
– Een van de belangrijkste crypten van het land
De bouw van de Sin-Hermeskerk in Ronse hangt nauw samen met de overbrenging van de relieken van het heilige Hermes naar de stad in het jaar 860. Van de preromaanse kerk, die is verbonden aan het oorspronkelijke monasterium, resten nog alleen de fundamenten. Omstreeks 1050 begint de bouw van een grote romaanse kerk, waaraan eeuwenlang een kapittel van kanunniken is verbonden. In 1089 wordt de crypte in gebruik genomen, waarboven in 1129 de nieuwe Sint-Hermeskerk wordt ingewijd. Eeuwenlang blijft de kerk een drukbezocht bedevaartsoord tegen zenuw- en geesteszieken.

De crypte, die tot de belangrijkste en grootste van het land behoort, is als museum ingericht. Ze herbergt een aantal archeologische vondsten en voorwerpen uit de Romeinse, Byzantijnse en middeleeuwse periode. Behalve aan het kooreinde – de crypte is de 16de eeuw nog uitgebreid – staan de oorspronkelijke muren nog goeddeels overeind, evenals vijftien van de 24 originele zuilen. De crypte is opgetrokken in bruine ijzerzandsteen, met de verwerking van Romeins bouwpuin. De noordelijke kruisbeuk bewaart nog een aantal originele gewelven.

De bovenliggende Sint-Hermeskerk wordt eerst in de vijftiende en zestiende eeuw, en later ook nog in de achttiende eeuw, grondig verbouwd. De constructie van de vierkante westtoren vat aan in 1425. Bij dat alles ging het authentieke karakter van de het romaanse bedehuis grotendeels verloren. Van de twaalfde-eeuwse kerk staan alleen een aantal muurresten in de onderbouw van het transept overeind.

Sint-Lievens-Houtem: Sint-Michaëlkerk (beschermd 25 juli 1942)
– Bedevaartkerk van de heilige Livinus en voormalige priorij van de Sint-Baafsabdij
De legende verhaalt dat de Ierse volksheilige Livinus tijdens een prediking in Sint-Lievens-Esse de tong wordt uitgerukt, waarna op 12 november 657 zijn onthoofding plaatsvindt. Kort daarop ontstaat in Sint-Lievens-Houtem een cultus waarbij de heilige wordt aanroepen tegen reuma, sciatica, voet- en handkwalen. Bij de heropleving van de bedevaart in de elfde eeuw palmt de Gentse Sint-Baafsabdij – die al in 976 het domein Sint-Lievens-Houtem bezit – het oude monasterium in en richt er een priorij in. In de jaren 1140-1150 komt boven het graf van Livinus een basilicale bedevaartkerk tot stand.

Het imposante romaanse gebouw heeft nagenoeg dezelfde afmetingen als de huidige kerk, met aan de westgevel één of twee torens en een vieringtoren. De uitbreiding van het oorspronkelijk recht gesloten koor met een halfronde absis houdt waarschijnlijk verband met de toename

van het aantal monniken. Vanuit de Karolingische traditie om de relikwieën te verspreiden over verschillende plaatsen in de kerk, heeft Sint-Lievens-Houtem waarschijnlijk een boven- en een benedencrypte wat uniek is in de Belgische architectuur.

In gevolge de toenemende onveiligheid geraakt het bedevaartcentrum vanaf de veertiende eeuw in verval. Alleen het koor – een typisch voorbeeld van laatromaanse stijl met grote doorlopende ramen – de zuidelijke traptoren die naar de vieringtoren leidt en de Sint-Livinuskapel zijn nog overblijfselen van de romaanse bouw.

Velzeke (Zottegem): Sint-Martinuskerk (beschermd 28-12-1936)
– *Oudste kerkgebouw van België?*
Een aantal argumenten staaft de hypothese dat de hoofdplaats van het oude graafschap Biest zich in de negende en de tiende eeuw waarschijnlijk situeerde boven de helling van de Korte Munte in Velzeke. Maar harde bewijzen ontbreken. Evenmin brengen recente archeologische opgravingen daarover uitsluitsel. Wel wordt bij die gelegenheid een christelijke begraafplaats ontdekt uit de zevende tot de negende eeuw.

Op diezelfde plaats wordt al in de negende eeuw een stenen kerk opgetrokken, waarvan het huidige koor nog een overblijfsel is. Vermoedelijk is dit dan ook het oudste nog rechtstaande (kerk)gebouw uit de Belgische architectuurgeschiedenis. Het vierkantige koor met een muurdikte van 1,3 m en een halfronde absis van 0,65 meter bevat een mengeling van zandsteen, kalksteen, ijzersteen, Romeinse parementsteen en Romeinse dakpannen. Het metselwerk gebeurt deels in visgraatmotief. De muren bevatten sporen van een priesterdeur en rondboogvensters (0,85 m breed en 2,1 m hoog). In de absis zijn de ramen 1,4 m breed en 3,7 m hoog. Archeologische waarnemingen suggereren dat het koor deel uitmaakt van een eenbeukige constructie.

Tussen 963 en 1034/1050 komt in twee fasen de 25 meter lange Romaanse kerk tot stand. Gezien de buitenwerkse breedte van 15,5 meter – later 12 meter – gaat het vermoedelijk om een driebeukige kerk. Het patronaatschap van de kerk, dat in 965 toebehoort aan de abdij van Saint-Vanne in Verdun, gaat in 1065 over in handen van de abdij van Hasnon bij Valenciennes.

1.2. Kleine driebeukige kerken

Lieferinge (Ninove): Onze-Lieve-Vrouw Lichtmiskerk (beschermd 28 december 1936)
– *Romaanse kern goed bewaard*
De kerk van het landelijke Lieferinge, aan de grens met het hertogdom

Brabant en het graafschap Henegouwen, wordt beheerd door de kanunniken van het kapittel van de kathedraal van Kamerijk. De oudste romaanse fase van de bouw van het driebeukig kerkje komt tot stand in de elfde à twaalfde eeuw. Nadien volgt een eerste ingreep, midden dertiende eeuw, tijdens de overgang van laatromaans naar vroeggotiek, waarvan de gevolgen noch zichtbaar zijn in het koor (lancetvensters) en de westgevel (roosvensters met vierpas). Tijdens de volgende eeuw wordt de middenbeuk verbouwd met grote regelmatige kalkzandsteen in de stijl van de Scheldegotiek en ontvangt de kroonlijst rondom de bekende maskerkopjes. Het gebruik van de breuksteen in het koor en de westgevel verwijzen naar de romaanse bouwfase. De onderbouw van de westgevel met zijn robuuste traptoren en de fries van maskerkopjes bovenaan horen nog volledig thuis in de romaanse traditie.

Welden (Oudenaarde): Sint-Martinuskerk
– Voortvarende restauratie verminkt originele karakter
In de tweede helft van de twaalfde eeuw komt een driebeukige pijlerbasiliek van vier traveeën tot stand in onregelmatig gemetselde Doornikse breuksteen. Op dat ogenblik behoort de kerk door een schenking van bisschop Odo van Kamerijk al tot de bezittingen van de Sint-Salvatorsabdij van Ename.

Ruimtelijk geven de smalle middenbeuk (binnenwerks vijf meter breed) en de zijbeuken een gedrongen indruk. Wij weten niet of op de plaats van de met schaliën bedekte houten vieringtoren voorheen een stenen constructie stond. Op het einde van de achttiende of in het begin van de negentiende eeuw wordt het koor – met alleen aan de buitenzijde nog sporen van een rondboogvenstertje – nodeloos met twee traveeën uitgelengd. Bij een ingrijpende restauratie in 1871 door architect August Van Assche gaat de verlenging van het schip met een travee gepaard met de bouw van een nieuwe westgevel. Een aankleding in neostijl vervangt het originele interieur.

Afb. 9. Op de drempel van laatromaans naar vroeggotiek: de kerk van Baardegem.
Afb. 10. Ename, een van de gaafst bewaarde vroegromaanse Belgische kerken.
Afb. 11. De monumentale westtoren van de kerk van Moorsel.
Afb. 12. De crypte van de Sint-Hermeskerk in Ronse: op één na de grootste van het land.
Afb. 13. De Sint-Livinuskapel, de zuidertoren en het koor dateren uit de laatromaanse periode.
Afb. 14. Het koor van de Karolingische kerk van Velzeke: een van de oudste gebouwen uit de Belgische architectuurgeschiedenis.
Afb. 15. De westgevel van de kerk van Lieferinge met zijn robuuste traptoren en oculi.

9

10

11

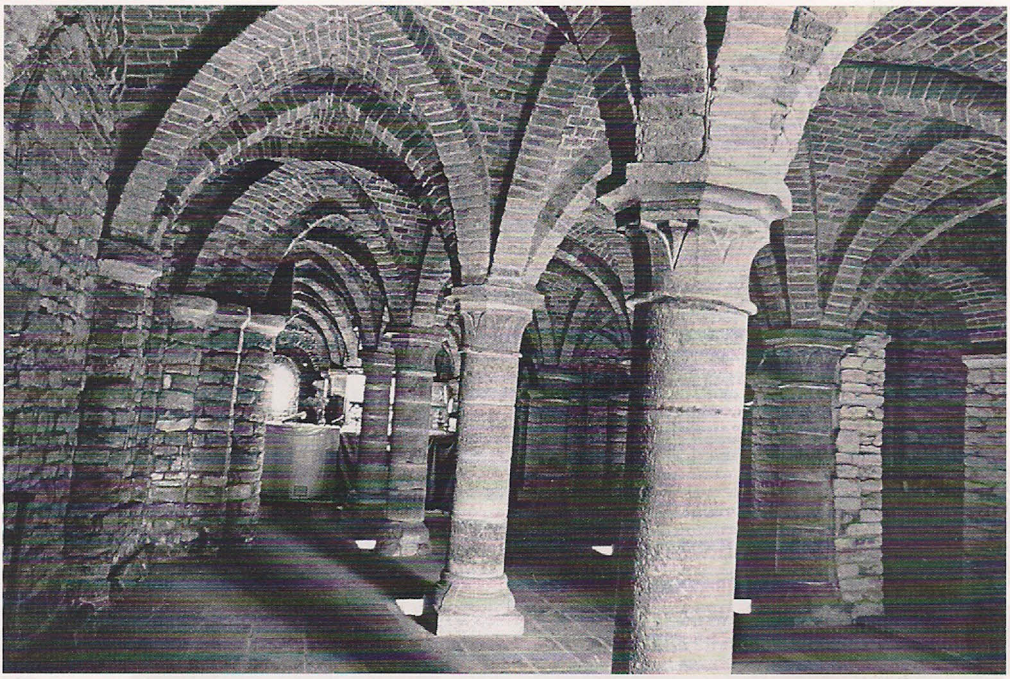

12

13

14

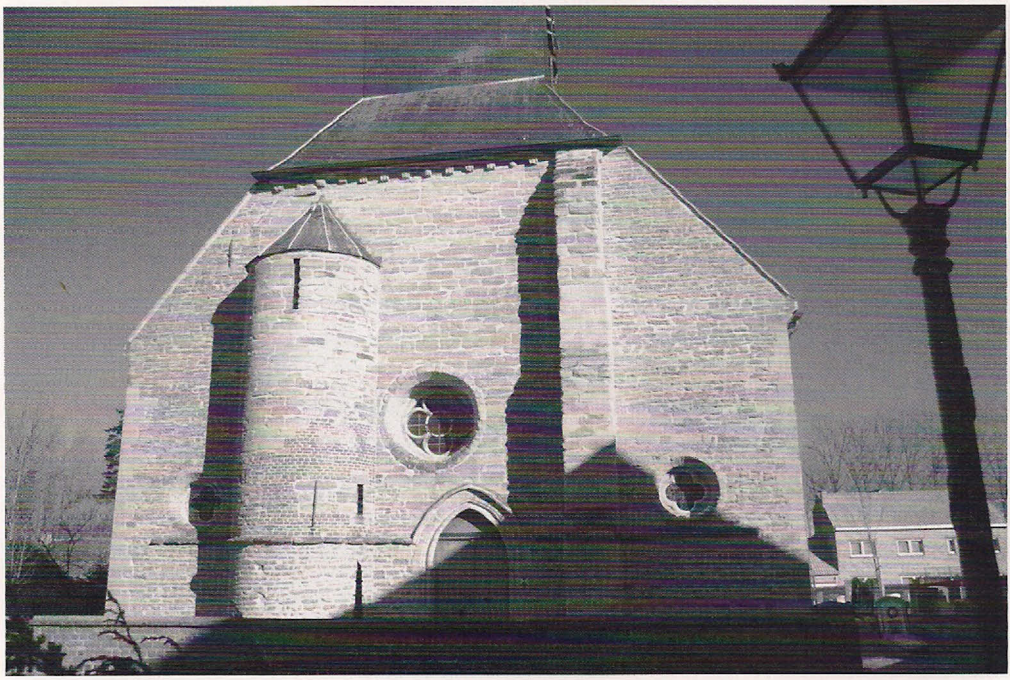

15

2. Eenbeukige kerken

De bouw van de kleine romaanse kerkjes op het platteland groeit telkens uit tot een gemeenschapsgebeuren waarbij de gehele parochie nauw is betrokken. De bouwactiviteiten, waarvan de datering bij gebrek aan specifieke stijlkenmerken vaak slechts bij benadering kan gebeuren, onthullen slechts zelden de namen van de opdrachtgevers, de financiers en de ontwerpers. Een langwerpige zaalvormige ruimte met een vlakke zoldering, een rechthoekig of halfrond koor in het oosten en soms een stenen westtoren typeren deze eenbeukige kerkjes. Afhankelijk van de maximale lengte van de beschikbare draagbalken voor de dakconstructie loopt de breedte op tot negen of tien meter. Ongetwijfeld superviseren de monniken van de abdij of de kanunniken van het kapittel, die het patronaatsrecht over de parochie uitoefenen, de bouwwerken. Gebruik makend van primitief materieel voeren de parochianen het manuele werk uit en verzamelen zij de benodigde stenen. De gehanteerde werkwijze is eenvoudig, maar goed doordacht. Het doorleven van de eenbeukige vorm in Zuid-Frankrijk gedurende de hele middeleeuwen - ook voor grotere kerken - toont aan dit geenszins een minderwaardige architectuur is. Met een minimum aan materiaal, werkmiddelen en arbeid wordt binnenin een maximum aan ruimte gecreëerd.

Bij de bespreking maken we een onderscheid tussen de eenbeukige kerken met een westtoren, een vieringtoren en het meest eenvoudige type zonder toren of althans alleen een kleine houten dakruiter.

2.1. Kerken met een westtoren

Kerkem (Maarkedal): Sint-Pieterskerk (beschermd 18 december 1976)
– *Groenbruine zandsteen*
De toren en de beuk van het kerkje in Kerkem komen tezelfdertijd in de twaalfde eeuw tot stand. Mogelijk wijst het kleurverschil in de lokale groenbruine zandsteen in de zijdelingse muur van het schip op twee bouwfasen. Bakstenen vervangen onderaan de door vochtinsijpeling afgebrokkelde zandsteen.

Landskouter (Oosterzele): Sint-Agathakerk (beschermd 28 december 1936)
– *Laatromaans en vroeggotisch*
Omstreeks 1220 gebeurt de toevoeging van een vierkante westtoren bij het twaalfde-eeuwse eenbeukige plattelandskerkje van Landskouter. De coördinatie van de werken gebeurt vanuit de Gentse Sint-Baafsabdij,

dat al in 1155 het patronaatschap bezit. Hier voltrekt zich in enkele jaren de overgang van de laatromaanse naar de vroeggotische stijl. Samen met de (typisch gotische) hoeksteunberen krijgt de inkomdeur een eenvoudige rondboogvormige omlijsting. De geelwitte zandsteen, afkomstig van de Betsberg-steengroeve tussen Landskouter en Oosterzele, is aanvankelijk van een verschillend formaat. Later gebeurt de verwerking van regelmatig gehouwen steenblokken. Omdat gedurende een jaar onvoldoende zandsteen voorhanden is, steekt in de toren een partij grijsblauwe Doornikse kalksteen.

Melden (Oudenaarde): Sint-Martinuskerk (beschermd 19 december 1980)
– *Maskerkoppen lachen ons toe*
Van het elfde-eeuwse eenbeukige Romaanse kerkje, dat fraai is ingeplant op een verhoogd terrein aan de rand van de Scheldemeersen, resten geen zichtbare sporen. Dat gebouw behoort toe aan het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Kamerijk. Wel staat de westtoren uit het begin van de dertiende eeuw nog overeind, met centraal op het nog authentiek rondboogvormig portaal een maskerkop. Ook de kraagstenen van het kruisribgewelf in het portaal zijn verfraaid met maskerfiguren. Het monumentale karakter van de toren weerspiegelt de economische welvaart van dit Scheldedorp.

Mespelare (Dendermonde): Sint-Aldegondiskerk (beschermd 3 juli 1942)
– *Laatromaanse toren toegevoegd*
Dit populaire bedevaartsoord tegen kanker en zwerende gezwellen, waar sinds 1634 de relieken van de heilige Aldegondis liggen opgebaard, behoudt nog grotendeels zijn romaanse structuur die opklimt tot de twaalfde eeuw. De monumentale toren had oorspronkelijk een spits in natuursteen, waarvan de top in 1745 plaats ruimt voor een appel- en peervormige spits.

Opbrakel (Brakel): Sint-Martinuskerk (beschermd 8 juli 1970)
– *Op de drempel van vroeggotiek*
Het is niet bekend of Opbrakel al in de elfde eeuw een stenen bedehuis heeft. Hoe dan ook start omstreeks 1250 de bouw van de eenbeukige kerk met een tien meter hoge massieve vierkante toren in lokale ijzerzandsteen, doorspekt met zandsteen en Romeinse dakpannen. Laatromaanse en vroeggotische stijlelementen gaan hand in hand. De spitsboogvormige inkomdeur heeft een waterlijst, die bij het hoger gelegen rondboogvenster ontbreekt. De halve, diagonaal doorsneden

piramiden op de overgang naar de achthoekige gotische klokkenkamer sluiten nog aan bij de romaanse traditie.

Ronse: Voormalige Sint-Martinuskerk (beschermd 28 december 1936)
– *Kerk doet dienst als garage*
Tegenover de driebeukige Sint-Hermeskerk staat de toren van de voormalige Sint-Martinuskerk, die in 1896 als parochiekerk wordt opgeheven om even verderop in een neogotische gedaante als een feniks uit haar as te herrijzen. De oude kerk wordt – zo schrijft Omer Wattez in zijn boek De Vlaamse Ardennen uit 1928 – „ingenomen door eene houtzagerij en na 1918 door eene stalling van motoren, 'garage' geheeten". Die functie vervult het gebouw tot vandaag. De opmerkelijke torenconstructie komt tot stand in de eerste helft van de dertiende eeuw, precies tijdens de overgang van laatromaans naar vroeggotiek. De onderbouw kwam tot stand in ijzerzandsteen. Vermoedelijk was dit in oorsprong een eenbeukige kerk.

2.2. Kerken met vieringtoren

Nieuwenhove (Geraardsbergen): Sint-Jan de Doperkerk (beschermd 3 juli 1942)
– *Structuur eenbeukig kruiskerkje gaaf bewaard*
De structuur van het kruiskerkje van Nieuwenhove, dat tot stand komt midden dertiende eeuw op de breuklijn van laarromaans en vroeggotiek, blijft ondanks de latere verbouwingen en toevoegingen goed bewaard. Zowel de westgevel, de toren als het vlak afgesloten koor – die voornamelijk zijn opgetrokken in Zandbergse zandsteen – dateren nog uit die periode. De robuuste vierkante vieringtoren gaat via driehoeksvlakken over in een achtvorm. Een restauratie in het begin van de twintigste eeuw versterkt de gotische aanblik van de kerk en op dit ogenblik herstelt een nieuwe ingrijpende restauratie het gebouw in zijn vroegere luister.

Semmerzake (Gavere): Sint-Pietersbandenkerk (beschermd 13 juli 1945)
– *Merkwaardige torenconstructie*
Van de oorspronkelijke twaalfde-eeuwse romaanse bidplaats in Doornikse steen, rest alleen de onderbouw van de vieringtoren met zware pijlers en rondbogen. In de dertiende of de veertiende eeuw vindt de bouw van een nieuwe kerk plaats in Scheldegotiek en architect August Van Assche bouwt de kerk in 1885 nagenoeg helemaal opnieuw op in neogotische stijl. Op de toren tekenen zich langs de vier zijden

contouren af die gelijken op kantelen, met in de holle delen sporen van dichtgemetselde rondboogvenstertjes. De overschakeling, halverwege de kantelen, naar een andere steensoort voedt de hypothese van een versterkte toren. Aansluitend bij de Romaanse bouwtraditie maken halve piramiden de overgang van de vierkante toren naar de achtzijdige klokkenkamer.

2.3. Eenvoudige eenbeukige kerken

Baaigem (Gavere): Sint-Bavokerk (beschermd 15 december 1942)
– Langwerpige laatromaanse ramen
De in de elfde eeuw in onregelmatige Doornikse kalksteen gemetselde kerk van Baaigem breidt in de tweede helft van de twaalfde eeuw uit in westelijke richting. Daarbij ruimen de kleine rondboogvenstertjes plaats voor langwerpige ramen. Vanaf 1147 bezit de Noordfranse abdij van Anchin het patronaat. Naar een ontwerp van architect Geirnaert komt parallel met de oude kerk in 1913 een neogotische vleugel tot stand. De zorgvuldige restauratie uit 1988 gaat evenwel gepaard met het uitwissen van tal van originele sporen.

Bavegem (Sint-Lievens-Houtem): Sint-Onkomenakerk
– Aflijning lijkdeur nog zichtbaar
De zandstenen onderbouw van de beuk van de twaalfde-eeuwse eenbeukige kerk van Bavegem – buitenwerks tien meter breed – is nog origineel. De uitbreiding van de kerk in de achttiende eeuw in westelijke richting, gaat gepaard met de plaatsing van grote ramen en wist de laatste sporen van de Romaanse venstertjes uit. In de zuidgevel is de aflijning van de lijkdeur nog zichtbaar. De graven op het kerkhof zijn naar middeleeuws gebruik nog altijd naar het oosten georiënteerd.

Etikhove (Maarkedal): Sint-Britiuskerk
– Restanten van roze Romeinse mortel
De kerk van Etikhove – die eigendom is van de Sint-Lambertsabdij in Lessies – bewaart aan de noordzijde gedeeltelijk de opstand van de oorspronkelijke Romaanse beuk. Zoals gebruikelijk op het einde van de elfde eeuw geschiedt de bouw voornamelijk in roestbruine ijzerzandsteen, afkomstig van de heuveltoppen van de Vlaamse Ardennen. Daarnaast is bouwpuin van een voormalige Romeinse villa verwerkt: brokstukken van dakpannen alsook restanten roze mortel (een mengeling van kalk en fijngemalen Romeinse dakpannen). De muur bevat geen aanduidingen van een venster of een lijkdeur. Bij de bouw van de pseudo-basilicale laatgotische kerk in de jaren 1520-1535

komen de stenen van de gesloopte romaanse kerk in de plint van het driebeukige bedehuis terecht.

Geraardsbergen-Hunnegem: Onze-Lieve-Vrouwekerk (beschermd 28 december 1936)
– Aloud mariaal bedevaartsoord
In de omgeving van de Frankische nederzetting Hunnegem, sticht de graaf van Vlaanderen in 1067-1070 de stad Geraardsbergen. Later verdwijnt Hunnegem als parochie en neemt eerst de Sint-Lucaskerk nabij de abdij en nadien de Bartholomeuskerk op de Markt de parochiefunctie over. Het elfde-eeuwse parochiekerkje, een eenbeukig zaalkerkje in kwartsiet, Doornikse kalksteen en lokale ijzerzandsteen komt waarschijnlijk in twee fasen tot stand. De noordgevel bevat nog sporen van de rondboogvenstertjes en de lijkdeur. Zeker vanaf de 14de eeuw is de kerk een populair bedevaartsoord ter ere van Onze-Lieve-Vrouw.

Godveerdegem (Zottegem): Sint-Paulusbekeringkerk (beschermd 28 mei 1962)
– Lijkdeur zit onder het maaiveld
Met de schenking van het altaar aan de Gentse Sint-Baafsabdij in 1176 komt de eenbeukige Sint-Paulusbekeringkerk van Godveerdegem voor het eerst voor in de geschreven bronnen. Het gebouw, dat stamt uit het einde van de elfde of het begin van de twaalfde eeuw is binnenwerks 11,8 meter lang en 6,7 meter breed. De muurdikte bedraagt nagenoeg een meter, en de dakrand reikt 8,9 meter hoog. Naast Balegemse zandsteen zitten in de muren veldsteen, kalksteen en ijzerzandsteen. In de westgevel steken een neoromaans korfboogportaal en een drieledig spitsboogvenster. In de beuk zijn de kleine rondbogige lichtopeningen een restant van een twintigste-eeuwse restauratie. Door de ophoging van het niveau van het kerkhof zit de lijkdeur een meter onder het maaiveld.

Hemelveerdegem (Lierde): Sint-Janskerk (beschermd 12 augustus 1969)
– Harde restauratie verminkt authentiek karakter
De in oorsprong eenbeukige kerk van Hemelveerdegem, die is gelegen aan de rand van de dorpskern, hangt van oudsher af van de Geraardsbergse Sint-Adriaansabdij. Het volume van de middenbeuk, opgetrokken in ijzerzandsteen en kwartsiet, is nog romaans. Maar een harde restauratie in de jaren 1907-08 takelt het gebouw evenwel zwaar toe. De toezichthoudende provinciale architect Mortier noteert

dat tijdens de uitvoering van de werkzaamheden „eenige fouten" zijn gemaakt en in 1946 gaat de bescherming niet door omdat de kerk „vals hersteld werd en er van het oorspronkelijke bouwwerk niet bijster veel overschiet". Bij de restauratie in 1907-08 ruimen de laatste restanten van de oorspronkelijke rondboogvenstertjes plaats voor neogotische vensters. Een spoor van een romaanse lijkdeur is nergens te bekennen.

Hundelgem (Zwalm): Sint-Amanduskerk
– *Langwerpige vensters zitten leeg in de muur*
De eenbeukige zaalkerk van Hundelgem is initieel ongeveer twaalf meter lang en 7,15 meter breed en heeft in het oosten een smal koor van twee traveeën. Bij de bouw in de tweede helft van de twaalfde eeuw gebeurt vooreerst de verwerking van een grote hoeveelheid onregelmatig gekapte zandsteen, gevolgd door recht gehouwen blokken Balegemse steen. Mogelijk wijst dat op een verbouwing of een herstelling na een vernieling. De muren bevatten sporen van langwerpige rondboogvensters (twee in iedere langsgevel) die opvallend laag in de muur steken. De lijkdeur aan de noordzijde is eveneens dichtgemetseld. Tot de Franse Revolutie berust het patronaatschap bij het Sint-Hermeskapittel van Ronse. Een uitbreiding van de kerk in westelijke richting in 1834 verminkt goeddeels het originele karakter van het gebouw.

Leeuwergem (Zottegem): Sint-Amanduskerk (beschermd 4 maart 1980)
– *Rondbogige priesterdeur*
Van de dertiende-eeuwse eenbeukige kerk van Leeuwergem, die in grote blokken Balegemse zandsteen is opgetrokken, staat alleen het rechthoekige koor nog overeind. Het deels achter een grafsteen verborgen fragment van een rondboog verwijst naar laatromaanse invloeden.

Melsen (Merelbeke): Sint-Stefanuskerk (beschermd 28 december 1936 en 5 januari 1973)
– *Geabstraheerde rozetmotieven*
Grote delen van het 7,5 meter brede schip van de kerk van Melsen gaan terug op romaanse eenbeukige zaalkerkje, dat in de twaalfde of begin dertiende eeuw gebouwd werd. Getuigen daarvan zijn de onregelmatig verwerkte natuursteen, de contouren van twee rondboogvenstertjes en de lijkdeur. Bij de bouw van een vierkante westtoren in 1654-55 wordt het romaanse portaal met zijn gebeeldhouwde monolitische boogveld daarin geïntegreerd. De omlijsting van het portaal lijdt sterk onder de erosie.

Nederename (Oudenaarde): Sint-Vedastuskerk (beschermd 28 december 1936)
– Moederkerk van het domein Ename
De vroegste bronvermelding van de kerk van Nederename dateert uit 973. Het gebouw maakt deel uit van het domaniale centrum van Ename en fungeert tijdens de bloei van het markgraafschap en na de inplanting van de abdij als mater eccesia of moederkerk (doopkerk) van het domein. In 1115 krijgt de Sint-Salvatorsabdij van Ename het patronaatsrecht. Het elfde-eeuws bouwvolume van het eenbeukige zaalkerkje in Doornikse steen (binnenwerks 12,5 meter lang en 7,5 meter breed) is goed bewaard. Het metselwerk in de zuidgevel is gedeeltelijk uitgevoerd in visgraatverband. In de noordgevel zitten vier rondboogvenstertjes hoog tegen de dakrand. De lijkdeur reikt 2,78 meter boven het vloerpeil. Op de plaats van het koor komt in 1939 een neoromaans basilicaal schip, waardoor de oriëntatie van de kerk verandert. Het vroegere schip fungeert nu als koor.

Oombergen (Zottegem): Sint-Martinuskerk (beschermd 3 juli 1942)
– Brand wist laatste sporen
De bouw in de elfde eeuw van de eenbeukige kerk in Oombergen, met drie traveeën en een rechthoekig afgesloten koor, gebeurt met Balegemse breukstenen van een onregelmatig formaat. Binnenwerks is de gebedsruimte 8,62 meter lang en 7,15 meter breed. In de noordgevel verleent een lijkdeur toegang tot het kerkhof. Door een schenking van de bisschop van Kamerijk komt het patronaatschap in handen van de Sint-Ghislenusabdij nabij Bergen. De constructie van de massieve vierkante westtoren dateert van omstreeks 1400 en het romaanse koor ruimt in 1604 plaats voor een laatgotische kruisbeuk. Na de brand in de nacht van 7 op 8 april 1919 voegt de Gentse architect Valentin Vaerwijck bij de weinig geslaagde restauratie twee zijbeuken toe. Alleen boven het lessenaardak van de zijbeuken is nog een stuk(je) van het Romaanse gebouw zichtbaar.

Ottergem (Erpe-Mere): Sint-Paulusbekeringkerk
– Rondbogen van omstreeks 1300
Van het omstreeks 1300 in onregelmatige grote zandsteenblokken gebouwde kerkje van Ottergem, staat alleen het koor nog overeind. De eigenaar is de Sint-Adriaansabdij van Geraardsbergen. Ondanks de typisch gotische waterlijst en de doorlopende profilering zijn de vensters nog rondboogvormig. Op het ogenbik dat de gotiek in de steden al algemeen is verspreid, leeft de Romaanse invloed op het platteland

nog door.

Paulatem (Zwalm): Sint-Gangulphuskerk (beschermd 18 december 1936)
– Koor hoger dan schip
De in Doornikse kalksteen opgetrokken elfde-eeuwse eenbeukige kerk van Paulatem is 6,80 meter breed. Bij een uitbreiding met een travee in westelijke richting in de twaalfde eeuw vergroot de binnenwerkse lengte tot 12,60 meter. In tegenstelling tot de kleine rondboogvenstertjes uit de eerste bouwfase, heeft de laatste travee een langwerpig venster. Het Heilig Kruiskapittel van Kamerijk, dat het patronaatsrecht van de kerk bezit, bouwt in de veertiende of de vijftiende eeuw, met de opbrengst van de tienden, een nieuw veelzijdig gotisch koor. De parochie heeft evenwel onvoldoende geld om het schip van de kerk verhoudingsgewijs uit te breiden. Daardoor reikt de nok van het koor – haaks op de 'regels van de kunst' – hoger dan die van het schip. Bij een weinig geslaagde restauratie in 1892-1893 integreert de Leuvense architect Piscador in de beuk neogotische tweelingvensters. De verwijdering van de kalklaag van de zuidgevel in 1971 maakt de aflijning van de Romaanse venstertjes en de lijkdeur – een halve meter onder het maaiveld – opnieuw zichtbaar.

Rozebeke (Zwalm): Onze-Lieve-Vrouwekerk (beschermd 16 juli 1938)
– Kathedraal van de Zwalmstreek
Wanneer de Gentse Sint-Pietersabdij in 1108 het patronaatsrecht van de kerk van Rozebeke verwerft, bestaat daar al een bloeiende bedevaart naar een mirakelbeeldje van Onze-Lieve-Vrouw. Het gebouw, met een binnenwerkse lengte van 19,75 meter en een breedte van 8 meter, stamt uit de tweede helft van de elfde eeuw. In de 9,3 meter hoge muren steken hoog onder de dakrand vijf lichtopeningen. Het onregelmatige metselwerk bevat een mengeling van ijzerzandsteen en Doornikse kalksteen. Tevens zijn de jaarlagen aanwijsbaar.

In gevolge het succes van de bedevaart ruimt het romaanse koor plaats voor een monumentale vieringtoren en twee korte transeptarmen in de stijl van de Scheldegotiek. In 1613 gaat de verhoging van het schip gepaard met de plaatsing van vier spitsboogvensters. De restauratie onder leiding van de Dendermondse architect Van Severen herstelt in 1915-1918 deels de oorspronkelijke toestand. Daarbij wordt de lijkdeur met bladkapitelen opnieuw zichtbaar.

Sint-Goriks-Oudenhove (Zottegem): Sint-Gorikkerk (beschermd 4 november 1943)

– Mysterieuze maskers in ijzerzandsteen
Hoewel de oudste bronvermelding van 1172 dateert – bij de schenking van het patronaatsrecht van de kerk aan de Franse Norbertijnenabdij van Mont-Saint-Martin – gaat de bouw terug tot de elfde eeuw. Het eenbeukig bedehuis – binnenwerks 16,51 meter lang en 7 meter breed – komt tot stand in een mengeling van Doornikse kalksteen, Balegemse zandsteen, Romeinse dakpannen en lokale ijzerzandsteen. In de westgevel steekt een grote hoeveelheid Romeinse dakpannen in visgraatmotief. Het opnieuw zichtbaar maken van het originele parement in de jaren 1920 toont de verminkingen bij de opeenvolgende bouwfasen. In de vroeggotische periode gebeurt de toevoeging van een smalle zijbeuk in het noorden en komt op de plaats van het Romaanse koor een achtkantige vieringtoren. De aanbouw van de noordelijke transeptarm is van nog latere datum. Merkwaardigerwijs zakt het niveau van het kerkhof in de middeleeuwen. Doordoor zit de gotische lijkdeur lager in de muur dan de Romaanse. Sindsdien is het niveau van het kerkhof opnieuw met minstens een meter gestegen. De toren bevat twee mysterieuze maskers in ijzerzandsteen met primitieve aanduidingen van de ogen, de neus en de mond. Over de betekenis van die primitieve koppen in ijzersteen zijn al heel wat hypothesen naar voren geschoven. Volkskundigen spreken over hoofden van heidense demonen of maskers van misdadigers. Naar ons inzien hebben ze geen specifieke betekenis en fungeerden ze initieel als kraagstenen van de dakgoot en zijn ze pas later in de toren terecht gekomen.

Vloerzegem (Geraardsbergen): Sint-Mattheuskerk (beschermd 25 juli 1974)
– Authenticiteit aangetast
Het rechthoekig afgesloten koor van de kerk van Vloerzegem, die voor de Franse Revolutie toebehoort aan de Gentse Sint-Pietersabdij, stamt nog uit de twaalfde eeuw. Naast zandsteen treffen we ook Doornikse kalksteen en ijzerzandsteen aan. Latere verbouwingswerken en de neogotische sacristie tasten de authenticiteit aan en wissen de sporen van de romaanse venstertjes.

Volkegem (Oudenaarde): Sint-Martinuskerk (beschermd 03 juli 1942)
– Het originele parement wordt opnieuw zichtbaar
Het waarschijnlijk elfde-eeuwse romaanse zaalkerkje van Volkegem – vanaf 1110 eigendom van de Sint-Salvatorsabdij van Ename – komt tot stand in Doornikse kalksteen. Het is binnenwerks 13,15 meter lang en 7,10 meter breed. De muurdikte bedraagt 90 cm. Nog slechts enkele

sporen verwijzen naar de rondboogvenstertjes onder de dakrand. Bij latere campagnes blijft het bouwvolume goed bewaard. In het begin van de achttiende eeuw vervangen grote vensters de kleine romaanse lichtopeningen. De neogotische ramen – die het bedehuis een gotisch uitzicht geven – dateren van omstreeks 1900. Zoals gebruikelijk in de middeleeuwen beschermt een kalklaag het parement van de buitenmuren. Tientallen kalklagen moffelen de sporen uit het verleden weg, waardoor dit boek onontsloten blijft. Maar bij een recente restauratie is het originele parement opnieuw zichtbaar gemaakt.

Westrem (Wetteren): Sint-Martinuskerk (beschermd 28 december 1936)
– *Twee lijkdeuren*
Het eenbeukige Romaanse kerkje uit het begin van de twaalfde eeuw is binnenwerks 13,60 meter lang en 7,90 meter breed. Ter hoogte van de beide langsgevels van het schip, opgetrokken in Balegemse zandsteen, zijn twee laatromaanse venstertjes met inspringende dagkanten nog origineel. De beide lijkdeuren steken door de ophoging van het kerkhof een meter onder het maaiveld.

Afb. 16. De toren van de kerk van Landskouter vertoont laatromaanse en vroeggotische stijlkenmerken.
Afb. 17. Glimlachende maskerkop boven de inkomdeur te Melden.
Afb. 18. De monumentale westtoren van Mespelare werd in een latere fase aan de romaanse kerk toegevoegd.
Afb. 19. Het romaanse volume van de twaalfde-eeuwse kerk van Baaigem bleef goed bewaard.
Afb. 20. Hunnegem: een zeldzaam romaans bouwwerk aan de Dender in het zuiden van het Land van Aalst.
Afb. 21. Sporen van een romaans venster en de lijkdeur in de noordgevel te Hundelgem.
Afb. 22. Het zandstenen boogveld van het portaal van de kerk van Melsen uit de jaren 1220-1250 toont geabstraheerde rozetten in een drielob die steunen op geprofileerde consoles. Het motief is mogelijk ontleend aan de Byzantijnse kunst.
Afb. 23. De kerk van Paulatem: de contouren van de dichtgemetselde kleine lichtopeningen (rechts) en het langwerpige rondboogvenster (links).
Afb. 24. De bedevaartskerk van Rozebeke: de grootste eenbeukige zaalkerk van Oost-Vlaanderen.
Afb. 25. De gotische lijkdeur zit lager in de muur dan de romaanse te Sint-Goriks-Oudenhove.

16

18

19

17

20

21

22

23

24

25

3. Restgroep

Onder de restgroep vermelden we een kerk met een vroeggotisch koor op een romaans plattegrond, twee romaanse kapellen, een romaanse doopvont en we eindigen met twee niet-kerkelijk gebouwen.

3.1. Kerk met vroeggotisch koor en romaanse plattegrond

Scheldewindeke (Oosterzele): Sint-Christoffelkerk (beschermd 26 augustus 1947)
– Vroeggotisch koor met romaanse plattegrond
De doorlopende plint, de waterlijst en de steunberen staven de stelling dat de bouw van het koor, het transept en de vieringtoren van de kerk van Scheldewindeke in de dertiende eeuw in een enkele fase is gebeurd. De bouw vindt plaats op een romaanse plattegrond met in het koor een typische halfronde absis. Het spitsboogvormige venster centraal in het koor zit niet op zijn plaats, en helt voorover. Op geslaagde wijze komt naar een ontwerp van August Van Assche in 1877 een driebeukig neogotisch schip van vijf traveeën, met een monumentale westgevel, het koor vervoegen.

Afb. 26. Het spitsboogvormig gotische venster in het koor harmonieert niet met de halfronde absis.

3.2. Kapellen

Bevingen (Neigem – Ninove): Onze-Lieve-Vrouwekapel
– Parochiekerk wordt bedevaartkapel
In de tweede helft van de twaalfde eeuw laten de heren van Meerbeke een romaanse kerk bouwen in de oudste bewoningskern van Neigem op het gehucht Bevingen, aan de voet van het Neigembos. Dat gebeurt, zoals gebruikelijk in die tijd, in een mengeling van ijzerzandsteen en lokale veldsteen. Wanneer de heren van Wedergrate in de dertiende eeuw hun kasteel van Neigem verkiezen als hun hoofdverblijfplaats, wordt een nieuwe parochiekerk gebouwd nabij het kasteel. Het patronaatschap van de nieuwe kerk komt in handen van de kanunniken van Sint-Jacob op den Coudenberg in Brussel. Nadien groeit het eenbeukige romaanse kruiskerkje van Bevingen uit tot een Mariaal bedevaartsoord. Eeuwen later worden de bouwvallige beuk, kruisbeuk en ook de vierkante kruisingtoren gesloopt, waarna eind achttiende eeuw de toevoeging gebeurt van een baksteunen beuk. Deze laatste wordt bij een grondige

restauratie in 1932 gesloopt. Aansluitend op de harde restauratie van het nog bestaande romaanse koor komt een bakstenen beuk in neoromaanse stijl tot stand.

Maarke-Kerkem (Maarkedal): Sint-Vincentiuskapel (beschermd 9 november 1976)
– *Aloud bedevaartsoord*
Op de Kapelleberg ten noorden van de parochie Maarke ontwikkelt de fraai ingeplante en van oudsher druk bezochte Sint-Vincentiuskapel zich niet tot een autonome parochie. De constructie van de eenbeukige bidplaats op het einde van de elfde of het begin van de twaalfde eeuw gebeurt in een mengeling van Doornikse breuksteen, lokale ijzerzandsteen en groene zandsteen. De westgevel, het schip en het rechthoekig afgesloten koor blijven grotendeels intact.

3.3. Romaanse doopvont

Meilegem (Zwalm): kerkhof
– *Voet van Doornikse doopvont*
Het vermoedelijk toen nog romaanse kerkje van Meilegem, waarvan het patronaatsrecht toebehoort aan de abdij van Affligem, ruimt in het laatste kwart van de achttiende eeuw plaats voor een nieuwbouw. Mogelijk verhuist bij die gelegenheid de massieve voet (103 bij 101 cm) van de uit Doornik afkomstige twaalfde-eeuwse romaanse doopvont – waarbij vier hoekzuilen de middenpijler flankeren – naar het kerkhof. Als gevolg van de jarenlange blootstelling aan weer en wind bladert de kalksteen af en verweert de profilering.

3.4. Niet-kerkelijke gebouwen

Aalst: Schepenhuis (beschermd 13 oktober 1943)
– *Oudste van de Nederlanden*
De bouw van het rechthoekige Schepenhuis van de stad Aalst neemt een aanvang in het begin van de dertiende eeuw. Het is in zijn soort het oudste bekende van de Nederlanden, wat meteen het toenmalige belang van de stad illustreert. Tijdens de bouwwerken voltrekt zich de overgang van de laatromaanse naar de vroeggotische bouwkunst. De kelderverdieping en de eerste bouwlaag ademen nog volop de geest van de romaanse stijl, maar wanneer enkele jaren later de tweede bouwlaag wordt aangevat, gebeurt dat in de nieuwe stijl die vanuit Frankrijk komt overgewaaid: de gotiek. De eerste bouwlaag telt in de oostgevel vijf en

in de noordgevel twee rondboogvensters met een blind boogveld en in het midden een met een bladkapiteel versierd zuiltje. Een register van doorlopende onder- en bovendorpels verbindt de vensters met elkaar. In 1994 wordt de buitenrestauratie voltooid.

Afb. 27. Het schepenhuis van Aalst.

Leupegem (Oudenaarde): 'Schipperskerkje' (beschermd 20 september 1958)

– Een voormalige stapelruimte

De datering van dit curiosum in Doornikse steen – dat geen stijlkenmerken bevat – situeert zich tussen de twaalfde en de veertiende eeuw. Opmerkelijk zijn de in wezen overbodige talrijke korte steunberen. Over de bestemming van dit pand lopen de meningen uiteen. Sommigen denken aan een romaans zaalkerkje, terwijl anderen daar de woning van de plaatselijke heer in zien. Wegens de afwezigheid van lichtopeningen lijken ons genoemde bestemmingen evenwel uitgesloten. Vermoedelijk gaat het – wegens de nabijheid van de Schelde – om een opslagplaats.

Afb. 28. Het 'Schipperskerkje': een voormalige stapelruimte?

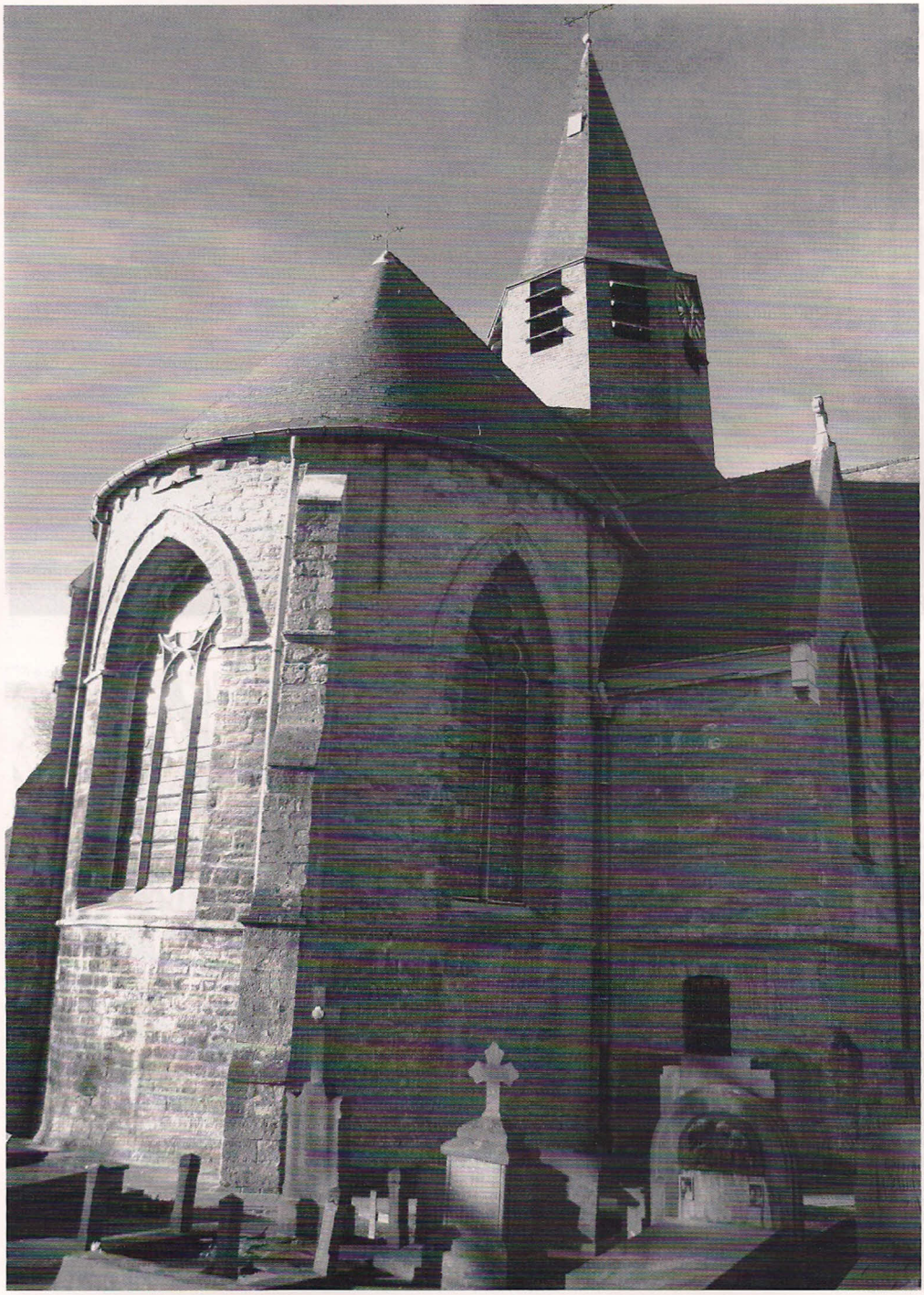

26

27

28

C. VEERTIEN NIEUWE ROMAANSE VONDSTEN

De beschrijving van veertien nieuwe romaanse vondsten in Zuid-Oost-Vlaanderen gebeurt op basis van de hoger gebruikte opdeling tussen driebeukige kerken, eenbeukige kerken en een restgroep.

1. Driebeukige kerken

Geraardsbergen: Kerk Sint-Adriaansabdij
– *Muur van abdijkerk uit 1096?*
Op het domein van de voormalige Sint-Adriaansabdij van Geraardsbergen staat een tot voor kort grotendeels door plantengroei overwoekerd muur van drie meter hoog, tien meter lang en een meter dik. Die restanten zijn om onbegrijpelijke redenen nooit onderzocht, want in 1979 leggen archeologische opgravingen op enkele meters daarvandaan een aantal graven bloot. De buitenzijde bevat regelmatig gehouwen kwartsietsteen, terwijl de stenen van een verschillend formaat aan de binnenkant kriskras op elkaar zijn geplaatst. In verband met de datering is voorzichtigheid geboden, bij gebrek aan stijlkenmerken of sporen van vensters en deuropeningen. Het is dus niet onmogelijk, – maar vooralsnog onbewezen – dat deze muur uit het einde van de elfde eeuw stamt. Wegens het belang van de abdij poneren we de stelling dat de eerste abdijkerk die Manas, bisschop van Kamerijk, in 1096 inwijdt, driebeukig is – hoewel daarvoor geen bewijzen voorhanden zijn.

Herzele: Sint-Martinuskerk (beschermd 20 juli 1943)
– *Onregelmatig gemetselde romaanse rondbogen*
Een aantal kerken bewaart in het interieur nog romaanse restanten. Een goed voorbeeld daarvan is de Sint-Martinuskerk van Herzele, die tijdens het Ancien Regime afhing van de abdij van Saint-Ghislain te Celles. Zij is dagelijks toegankelijk voor het publiek.

Wegens de sterke bevolkingsaanwas ruimde de oude kerk in de jaren 1912-14 plaats voor een neogotische constructie en krijgt daarbij aan de westelijke zijde een nieuw schip en een koor. Alleen de oude gotische vieringtoren en het transept blijven overeind, maar die hebben onmiskenbaar nog een romaanse kern. Het interieur bevat nog de sporen van onregelmatig gemetselde romaanse rondbogen en in het schip zijn de aflijning van de voormalige middenbeuk en de vlakke houten zoldering zichtbaar. Vermoedelijk verwijst de aanzet van een rondboog op de pijler ter hoogte van het noordtransept naar een zijbeuk van de

romaanse kerk, wat aantoont dat deze in oorsprong driebeukig is. Maar aan de buitenzijde zijn geen aanduidingen van dat alles te bespeuren.

Afb. 29. De romaanse kern van de vieringtoren met links de aanzet van de zijbeuk.

2. Eenbeukige kerken

Bij de eenbeukige kerken onderscheiden we die met een westtoren, een vieringtoren en de bedehuizen van het eenvoudige type.

2.1. Kerken met een westtoren

Elst (Brakel): Sint-Apolloniakerk Elst

– Onderbouw romaanse westtoren staat nog overeind

Het vernieuwde portaal, de massieve hoeksteunberen en de waterlijsten die bij de bouw van de bovenste torengeledingen van de kerk van Elst in de jaren 1510-1530 tot stand kwamen, doen uitschijnen dat de ijzerzandsteen van de oude romaanse kerk is herbruikt bij de bouw van de laatgotische westtoren. Toch maken de onderste geledingen onmiskenbaar deel uit van de authentieke romaanse westtoren. De ijzerzandsteen alsook de brokstukken van Romeinse dakpannen en mortel, de kwartsietsteen en stukken Doornikse kalksteen zijn op een organische manier in elkaar verweven. In de homogene steenmassa zijn de jaarlagen nog aanwijsbaar. De beuk van de vroegere romaanse kerk – waarvan de restanten zijn ingewerkt in de noordelijke steunbeer – is iets breder dan de toren. De kerk hangt tot de Franse Revolutie af van het Sint-Hermeskapittel in Ronse.

Afb. 30. Van de romaanse westtoren van Elst staan de twee onderste bouwlagen nog overeind.

Deftinge (Lierde): Sint-Ursmaruskerk Deftinge (beschermd 4 maart 1947)

– Laatromaanse westtoren

Vergelijkend onderzoek laat ons toe de bouw van de toren van de kerk van Deftinge te situeren in de jaren 1200-1220 – en niet in de veertiende eeuw, zoals tot dusver werd gesteld. De werken staan onder het toezicht van de eigenaar – de Sint-Pietersabdij van Honnecourt. In tegenstelling tot de bekleding van de binnenzijde met kwartsietsteen uit de omgeving, gebeurt aan de buitenkant de verwerking van Balegemse zandsteen. De onregelmatige gehouwen stenen bij de start van de bouwwerken maken hogerop plaats voor rechte blokken. De vernieuwing van het rondbogig

portaal dateert van 1725.

Afb. 31. De laatromaanse westtoren van de kerk van Deftinge.

Zulzeke (Kluisbergen): Kerk Sint-Jan in d'Olie (beschermd 29 oktober 1975)
De onderbouw van de ingeschreven vierkante westtoren van de kerk van Zulzeke is nog een restant van de dertiende-eeuwse romaanse kerk. Op een organische manier zijn daarbij onregelmatige Doornikse kalksteen vervlochten met Lediaanse zandsteen. De opstand van die romaanse restant is zonder twijfel nog origineel.

Afb. 32. Het basement van de westtoren van de kerk van Zulzeke: de enige restant van de romaanse kerk

2.2. Kerk met vieringtoren

Godveerdegem (Zottegem): Sint-Paulusbekeringkerk Godveerdegem (beschermd 28 mei 1962)
– *Vieringtoren en koor zijn laatromaans*
De kerk van Godveerdegem kwam eerder al aan bod in het vorige deel, omdat schip nog dateert uit het einde van de elfde of het begin van de twaalfde eeuw. Toch hoort zij ook thuis bij de 'nieuwe vondsten', want niet in de veertiende eeuw – zoals een aantal publicaties vermeldt – maar omstreeks 1200-1225 vindt onder de voogdij van de Gentse Sint-Baafsabdij, die in 1176 in het bezit komt van het altaar, een grootschalige bouwcampagne plaats. Dat wijst erop dat zich in dit onooglijke dorp al van oudsher een belangrijke bedevaartplaats is. In de vieringtoren, die op de plaats komt van het eerste romaanse koor, zijn de pastoorsdeur en de galmgaten nog rondboogvormig. Driehoekige verklimmingen maken de overgang van de vierhoekige toren naar de achtzijdige klokkenkamer. De lage plint en de waterlijsten verwijzen al naar de vroeggotiek. Die verzorgde architectuur komt zonder twijfel tot stand onder de leiding van een ervaren bouwmeester.

Ook het opmerkelijk lange koor sluit zonder twijfel aan bij die bouwfase. Hoewel de later toegevoegde sacristieën het zicht goeddeels belemmeren, zijn ook de langsmuren van het koor en het basement van de driezijdige absis tot op een hoogte van twee meter opgetrokken in identieke grote blokken zandsteen. Ook die dateren van omstreeks 1200-1225.

Afb. 33 en 34. Ook de bouw van het koor van Godveerdegem gaat – in het verlengde van de toren – terug tot de laatromaanse periode. Dat gebeurt in één bouwfase, waarbij dezelfde stenen worden gebruikt.

2.3. Eenvoudige eenbeukige kerken

Edelare (Oudenaarde): Sint-Martinuskerk (beschermd 19 december 1980)
– Lijkdeur twee meter onder maaiveld
Deze landschappelijk fraai ingeplante kerk ligt nabij de top van de Edelareberg. Ter hoogte van de zuidgevel van het eenbeukig schip zit onderaan in de muur nog de rondboog van de Romaanse lijkdeur. Blijkens het primitieve metselwerk situeert de bouw zich in de tweede helft van de elfde eeuw. Het oorspronkelijke grondpeil ligt meer dan twee meter onder het maaiveld. In de muren, met daarin nog originele Doornikse kalksteen, gebeurt later de verwerking van lichtrode middeleeuwse baksteen en gotische dakpannen. Tot de Franse Revolutie behoort het patronaatschap toe aan de benedictijnenabdij van Ename. Een neogotische verbouwing wist de laatste sporen van de rondboogvenstertjes.

Maarke (Maarkedal): Sint-Eligiuskerk
– Beuk van de romaanse kerk vormt fundament van gotische vieringtoren
In Maarke verbergt de neogotische aankleding van de kerktoren de ware identiteit van het gebouw. In de tweede helft van de elfde eeuw vindt de bouw plaats van een eenbeukige romaanse kerk in een bonte mengeling van stenen, afkomstig van de heuveltoppen in de omgeving: kwartsiet, kalkzandsteen, ijzerzandsteen en puddingsteen alsook Romeinse dakpannen en stukken Romeinse mortel. Het patronaatschap behoort toe aan de benedictijnenabdij van Saint-Lambert in Lessies in het bisdom Kamerijk. Latere herstellingen gebeuren in Doornikse kalksteen. Bij uitbreidingswerken in het eerste decennium van de zestiende eeuw vormen in de beuk van de romaanse kerk vier fraaie kolommen het fundament van de gotische vieringtoren.

De veelvuldig opgelapte romaanse muur bevat nergens sporen van vensteropeningen of een lijkdeur, en het recent vernieuwde voegwerk moffelt de aanzet van het koor en de dakconstructie weg. Ter hoogte van de overgang van de vieringtoren naar het koor steekt een laatgotische scheidingsboog. Wellicht verklaart de mindere kwaliteit van de architectuur van het gotische koor en schip hun afbraak op het einde van de achttiende eeuw. Evenwijdig met de oude kerk komt een classicistische nieuwbouw tot stand en de vroegere vieringtoren wordt verbouwd tot een losstaande westtoren.

Afb. 35. De laatgotische vieringtoren in de kerk van Maarke werd opgetrokken vooraan het schip van de 11de-eeuwse romaanse kerk.

Moortsele (Oosterzele): Sint-Amanduskerk (beschermd 28 december 1936)
– Contouren van romaans venster
Ook de middenbeuk van de kerk van Moortsele – opgetrokken in onregelmatige (en ter plaatse gedolven) zandsteen met daarin stukken van Romeinse dakpannen – is nog van romaanse oorsprong. De bouw dateert vermoedelijk van de twaalfde eeuw. De zuidelijke langsmuur bevat de contouren van de rondboog van een romaans venstertje, terwijl de sporen daarvan aan de noorderkant bij een jongere restauratie zijn afgevlakt. Initieel is het eenbeukige kerkje ongeveer acht meter lang, met een buitenwerkse breedte van bijna zeven meter.

Afb. 36. De romaanse beuk met sporen van een (dichtgemetseld) rondboogvenstertje.

Pollare (Ninove): Sint-Christoffelkerk
– Hoekfragmenten van romaanse schip
Het volume van het romaanse schip van de kerk van Pollare bleef bewaard. Het schip was binnenwerks 13,53 meter lang en 8,10 meter breed. Bij latere uitbreidingswerken werden tal van bouwvolumes toegevoegd, waaronder de momumentale westtoren. De restanten van het voormalige romaanse volume zijn zowel ter hoogte van de westgevel als aan het koor op de vier hoeken nog altijd zichtbaar. In het interieur is de westelijke romaanse muur eveneens nog zichtbaar vanuit de bergruimte. Bij de jongste restauratie werd bij het afkappen van het plakwerk langs de noordzijde de boog van een hooggeplaatst romaans raam blootgelegd en nadien opnieuw overplakt. Toch was dit niet de eerste parochiekerk van Pollare. Dat was een Sint-Martinuskerk nabij de Dender. Na de ingebruikname van de nieuwe kerk bleef de oude kerk tijdens de middeleeuwen nog in gebruik als kapel. Van deze kerk zijn geen sporen meer bewaard. De nieuwe patroonheilige Christoffel verwijst naar de kruistochten. De huidige parochiekerk dateert vermoedelijk van de tweede helft van de twaalfde eeuw en werd ingeplant nabij de residentie van de heren van Pollare, die het patronaat van de kerk in handen hadden.

Roborst (Zwalm): Sint-Denijskerk (beschermd 13 juli 1945)
– Origineel of heropgebouwd stuk muur?
Rechts van de toren van de kerk staat nog een stuk gevel overeind dat

mogelijk opklimt tot de romaanse periode. De onregelmatige blokken ijzerzandsteen, de Doornikse kalksteen en de Balegemse zandsteen alsook de typische boogvorm van het venster dagtekenen van de twaalfde eeuw. De slijtage van de onderdorpel van het venster laat vermoeden dat het een herbruikte vloerdorpel betreft. Gaat het hier om een origineel of een heropgebouwd stuk muur? Argumenten pleiten pro en contra. Tegen de romaanse oorsprong pleit de geringe muurdikte (57 cm). Alleen archeologisch onderzoek kan uitsluitsel brengen.

Schendelbeke (Geraardsbergen): Sint-Amanduskerk (beschermd 4 december 2003)
- *Fragment van romaanse westgevel*
Omstreeks 1400-1420 wordt de nieuwe westtoren van de kerk van Schendelbeke, die toebehoort aan het Heilig Kruiskapittel in Kamerijk, gedeeltelijk op de gevel van de romaanse kerk opgetrokken. Achter de cilindrische traptoren fungeert een deel van de vroegere westgevel in Doornikse kalksteen als steunbeer van de nieuwe toren.

3. Restgroep

3.1. Kapel

Wijlegem (Sint-Denijs-Boekel – Zwalm): Sint-Margarethakapel (beschermd 22 oktober 1975)
– *Plattelandskapel in Doornikse kalksteen*
Tot de Franse Revolutie vormt het onooglijke Wijlegem, onder het gezag van de Gentse Sint-Pietersabdij, een autonome parochie. Sindsdien ressorteert dat gehucht onder de parochie Sint-Denijs-Boekel. In zijn actuele vorm dateert het bedehuis uit de achttiende eeuw, maar de romaanse oorsprong is onloochenbaar. De kapel is initieel zeven meter lang en zes meter breed. Ze dateert uit de elfde of de twaalfde eeuw. De noordelijke en de zuidelijke langsmuur zijn tot op een hoogte van anderhalve meter in Doornikse kalksteen opgetrokken. Het is opmerkelijk dat dit materiaal destijds is getransporteerd naar deze diep in de Vlaamse Ardennen gelegen plaats.

3.2. Romaanse doopvont

Moortsele (Oosterzele): Sint-Amanduskerk (beschermd 28 december 1936)
– *Brokstukken romaanse doopvont*

In Moortsele ruimt het romaanse zaalkerkje – dat toebehoort aan de Sint-Salvatorabdij van Ename – in de dertiende eeuw plaats voor een vroeggotische kruiskerk. Bij die gelegenheid komen de brokstukken van de gebroken romaanse doopvont in de plint van het zuidertransept van de kerk terecht. Het was volgens de kerkelijke onderrichtingen immers niet toegestaan om de doopvont – een gewijd stuk – te vernietigen. In de gleuven van de basreliëfs, met de voorstelling van vermoedelijk een leeuwenfiguur, steken nog restanten van eeuwenoude kalklagen. Door de verhoging van het niveau van het kerkhof steekt mogelijks nog een aantal stukken in de plint onder het maaiveld.

Afb. 37. Fragmenten van een uit Doornik afkomstige Romaanse doopvont uit de dertiende eeuw, met de voorstelling van een leeuwenfiguur.

Besluit

Een intensieve terreinverkenning leidt tot de vaststelling dat de restanten van de romaanse bouwkunst op veel grotere schaal zijn bewaard dan tot dusver vermoed. In de 154 Oost-Vlaamse steden en dorpen die deel

29

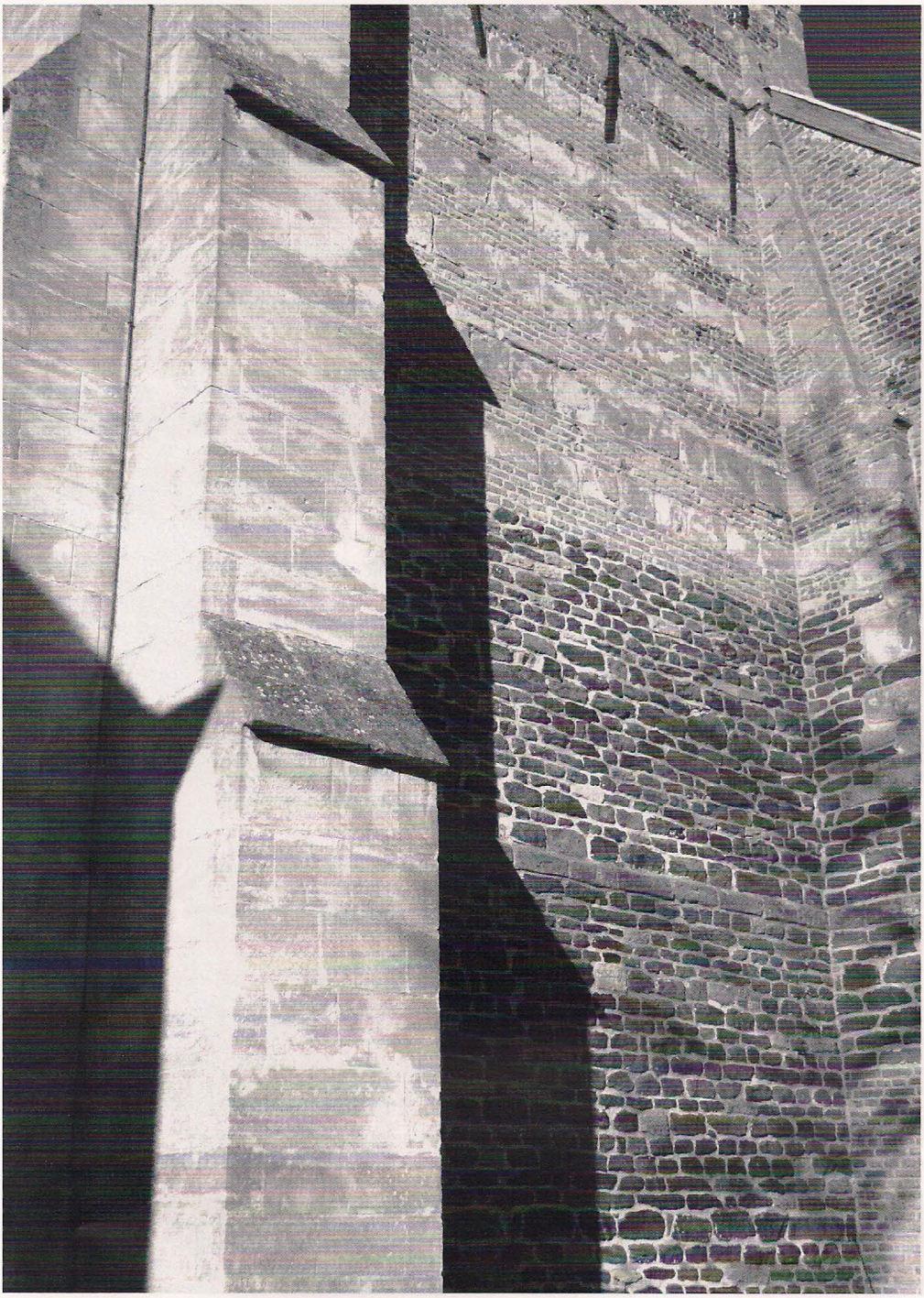

30

31

32

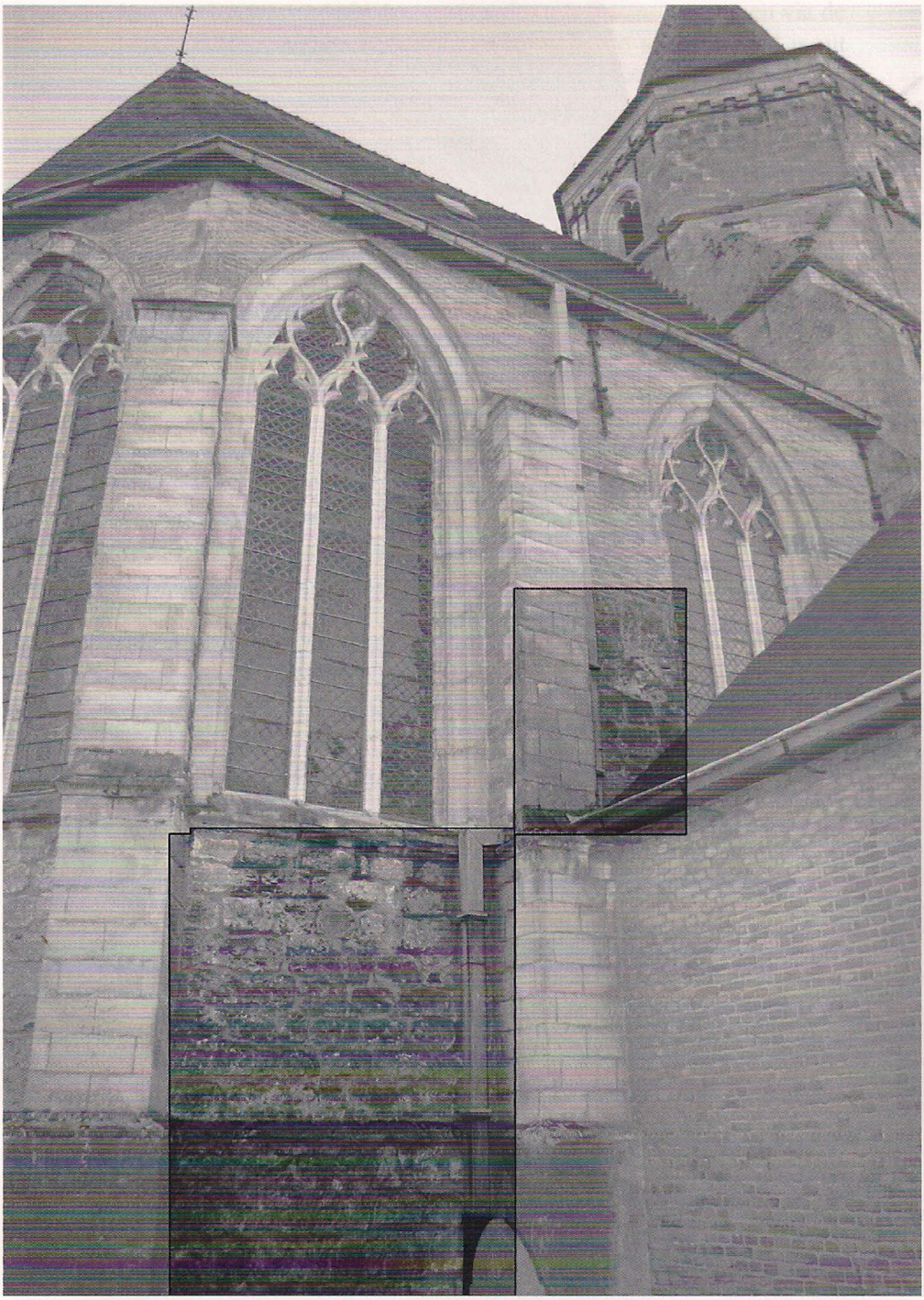

33

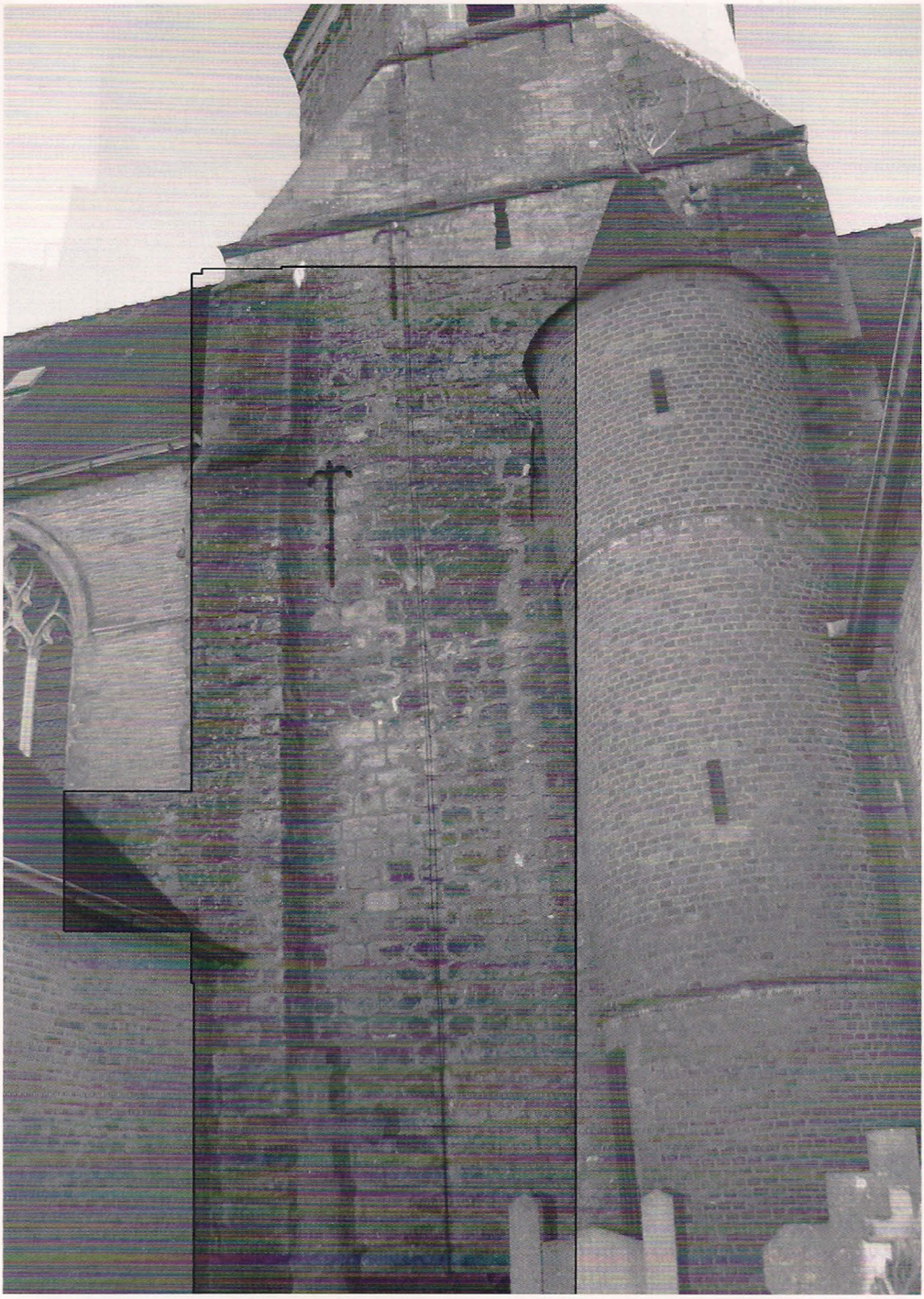

34

35

36

37

uitmaakten van het Land van Aalst zijn op 51 plaatsen – dit is een op de drie – restanten van 57 romaanse bouwwerken teruggevonden. In Ename, Geraardsbergen en Ronse gaat het telkens over twee kerken en in Maarke-Kerkem over drie cultusgebouwen. Betreft het spectaculaire vondsten? In de meeste gevallen niet. En dat om de eenvoudige reden dat voor deze landelijke regio in de vroege middeleeuwen noch politiek, noch economisch een eerste rangsrol was weggelegd. Zo weerspiegelt het zeldzame beeldhouwwerk de geringe welvaart. Wel werpt deze studie een nieuw licht op de minder bekende facetten van het materiaalgebruik en de metseltechnieken.

Betreft het hier een definitief overzicht? Ja en neen. Ja, omdat het hele Land van Aalst grondig werd uitgekamd. Neen, omdat verder gedetailleerd onderzoek in sommige kerkinterieurs nog romaanse sporen kan blootleggen. Bovendien moeten de hier aangereikte gegevens nog verder worden vervolledigd en verfijnd en getoetst aan historisch en archeologisch onderzoek. Dit artikel licht alleen een tip van de sluier op en geeft een aanzet om de rijkdom en de verscheidenheid van ons cultuurpatrimonium nog grondiger te verkennen en voluit naar waarde te schatten.

Ik kan mij evenwel niet van de indruk ontdoen dat het werk ten gronde nog moet beginnen. Want het belangrijkste besluit lijkt mij dat onze kennis van ons middeleeuws architectuurpatrimonium nog altijd zeer beperkt is. Dat lijkt ook een pijnlijke vaststelling, in het licht van de gestage stijging van het aantal professionele erfgoedzorgers bij de Vlaamse overheid, de provincie en de steden en gemeenten. Maar die begeven zich door de administratieve mallemolen, die ieder jaar nog toeneemt, alsmaar minder op het terrein of hebben niet de tijd om nog grondig onderzoek te verrichten. Om tot een juist inzicht in de architectuurgeschiedenis te komen bestaat maar één uitweg: een intense samenwerking van historici, archeologen en kunsthistorici van binnen en van buiten de geëigende kaders.

Koenraad De Wolf
Kauwstraat 58 A
9550 Herzele

BIBLIOGRAFIE

Boeken

BERINGS, G., *Landschap, geschiedenis en archeologie in het Oudenaardse*, Oudenaarde, 1989, 189 p.

Beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten. Arrondissementen Dendermonde, Eekloo en Sint-Niklaas, Gent, 1990, 192 p.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Dln. 5n 1 & 2. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Aalst, Gent, 1978, 886 p.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 12n2. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Gent. Kantons Destelbergen-Oosterzele, Turnhout, 1989, 691 p.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 15n3. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Oudenaarde. Kanton Ronse, Turnhout, 1998, 598 p.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 15n1. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Oudenaarde. Stad Oudenaarde met fusiegemeenten, Turnhout, 1996, 621 p.

BIJSTERVELD, A.J. & VAN DE PERRE, D., *Het Mirakelboek en de Stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse Abdij*, Leuven, 2001, 200 p.

BUYLE, M., *Middeleeuwse muurschilderingen*, in *Openbaar kunstbezit in Vlaanderen*, 33, 1995, 1, 39 p.

BUYLE, M. & BERGMANS, A., *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen. M & L cahier 2*, Brussel, 1994, 208 p.

CALLEBAUT, D., MILIS, L., DEVOS, P. & VAN DER MEIREN, J.P., *Ename - Oudenaarde - Mullem. Archeologisch-historische route*, Brussel, 1988, 70 p.

DE BROUWER, J., *Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst tussen 1550 en 1671*, Gent, 1961, 327 p.

DE KEGEL, A., DEMEY, A., DEVOS, P., PIETERAERENS, M. & ROBIJNS, L., *Beschermde monumenten stads- en dorpsgezichten en landschappen in Oost-Vlaanderen. Arrondissementen Aalst en Oudenaarde*, Gent, 1991, 263 p.

DE KEGEL, A., DEMEY, A., DEVOS, P., PIETERAERENS, M. & ROBIJNS, L., *Beschermde monumenten stads- en dorpsgezichten en landschappen in Oost-Vlaanderen. Arrondissement Gent*, Gent, 1992, 309 p.

DEMEY, A., *Eenbeukige Romaanse kerken in Oost-Vlaanderen*, in *Kultureel Jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen. Nieuwe Reeks - nr. 5*, Gent, 1977, 185 p.

DELEHOUZEE, L., DE MEULEMEESTER, J., LALEMAN M.-C., LEMEUNIER, A., MATTHYS, A. & Piavaux, M., *Romaanse architectuur in België*, Tielt, 2000, 200 p.

DHANENS, E., *Kanton Sint-Maria-Horebeke*, in *Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen*, dln. VII & VIII, Gent, 1971, 441 p. & 714 afb.

DOPERE, F. & UBREGTS, W., *De donjon in Vlaanderen*, Leuven, 1991, 191 p.

DUVERGER, G., VANDENBUSSCHE-VAN DEN KERKHOVE, C., *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen, Provincie Oost-Vlaanderen. Kanton Geraardsbergen*, Brussel, 1975, 36 p.

ESTHER, J.P. & BEKAERT, G., *Architectuurgids Romaans in België*, Antwerpen-Baarn, 1992, 298 p.

LEMAIRE, R., *De Romaanse Bouwkunst in de Nederlanden*, Leuven, 1952, 276 p.

Ronse, Ronse, 1997, 156 p.

LEURS, C., *Les origines du style gothique en Brabant. I/2. L'architecture romane dans l'ancien duché*, Brussel, 1922

TEN KUILE, E.H., *De Romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*, Zutphen, 1982, *160 p.*

VAN BOCKSTAELE, G., *De St.-Adriaansabdij 900 jaar te Geraardsbergen. 1250 jaar in het Land van Aalst. Bijdrage tot de Geschiedenis van het Benedictijns Monachisme in Vlaanderen*, Geraardsbergen, 1981, 111 p.

VANBOCKSTAELE, G., *De Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen. Stichtingsproblematiek (11e eeuw). Abt Ruffault en zijn statuten (16e eeuw). De pelgrimstekens van de H. Adriaan (15e-16e eeuw)*, Geraardsbergen, 1996, 167 p.

VAN BOCKSTAELE, G., *Hemelveerdegem. De Kerk en het Sint-Jansretabel*, Lierde, 1998, 146 p.

VAN BOCKSTAELE, G., *Het culturele erfgoed van de Sint-Adriaansabdij van Geraardsbergen 1096-2002*, Geraardsbergen, 2002, 256 p.

VANDENBUSSCHE-VAN DEN KERKHOVE, C., *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen, Provincie Oost-Vlaanderen. Kanton Herzele*, Brussel, 1976, 34 p.

VANDENBUSSCHE-VAN DEN KERKHOVE, C., *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen, Provincie Oost-Vlaanderen. Kanton Zottegem*, Brussel, 1976, 32 p.

VAN DEN HOVE , P., *De materiële cultuur van de Norbertijnenabdij in Ninove. Studie van een afvalkuil in relatie tot de Romaans-gotische bouwfase* (Licentiaatsverhandeling Archeologie KUL), Leuven, 1998, 106 pp.

VAN DE PERRE, D. & ROBIJNS, L., *De Sint-Pieters- en Sint-Berlendiskerk te Meerbeke. Een plek rijk aan geschiedenis*, Gent, 2006, 80 p.

VAN DER KELEN, I., *Bouwhistorische nota omtrent de St. Michaelskerk te Sint-Lievens-Houtem*, in *Darcos, 1996, 14 p.*

VAN DE WALLE, A.L.J., *Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de Middeleeuwen, Antwerpen, 1959, 231 p.*

VAN TWEMBEKE, J., *Lijst der heerlijkheden van het Land van Aalst*, Gent, s.d., 306 p.

VERSCHRAEGEN, H., *Provincie Oost-Vlaanderen. Kanton Wetteren. Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen*, Brussel, 1978, 45 p.

Artikelen

CALLEBAUT, D., *De portus en abdij van Ename*, in *Archaeologia Belgica*, 1, 1985, 2, *pp. 89-94.*

CALLEBAUT, D., *De vroeg-middeleeuwse portus en Benedictijnerabdij van Ename (gem. Oudenaarde)* , in *Archaeologia Belgica*, 2, 1986, 1, pp. 95-104.

CALLEBAUT, D., *De vroeg-middeleeuwse portus en Benedictijnerabdij van Ename (Stad Oudenaarde)* , in *Archaeologia Belgica*, 3, 1987, pp. 213-224.

CALLEBAUT, D. & BUYLE, M., *De Sint-Laurentiuskerk van Ename (stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen) een vroeg-11de-eeuws symbool van de stabilitas regni et fidelitas imperatoris*, in *Archeologie in Vlaanderen*, 2, 1992, pp. 435-470.

CALLEBAUT, D., PIETERS, M. & VAN DURME, L., *De Sint-Pietersabdij te Dikkelvenne (gem. Gavere)*, in *Archaeologica Belgica*, 1987, III, pp. 265-268.

CAMBIER, A., & DE MOOR, L., *De kerk van Opbrakel. Geschiedenis - beschrijving - toekomstplannen*, in *Annalen van de geschied- en oudheidkundige kring Ronse en tenement Inde*, 27, 1978, pp. 129-168.

CHERRETE, M., *Institutionele evolutie van het Land van Aalst. Deel I : Middeleeuwen*, in *Het Land van Aalst*, XL, 1988, 5-6, pp. 255-268.

DE GROOTE, K., *Nota over de opgravingen in de St. Michaelskerk van St. Lievens Houtem (O-Vl.)*, in *Darcos*, 8, 2, 1991, pp. 1-9.

DE MULDER, G. & DESCHIETER, J., *De steurtocht naar het middeleeuwse Velzeke, een vervolgverhaal. Resultaten in 1997-1998*, in *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde. Handelingen IX*, 1999, pp. 205-212.

DE MULDER, G. & ROGGE, M., *Op zoek naar het middeleeuwse Velzeke. De opgravingen op de site van de Sint-Martinuskerk. Resultaten 1995-1996*, in *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde. Handelingen VIII*, 1997, pp. 229-242.

DE MULDER, G., DESCHIETER, J., ROGGE, M. & VAN STRYDONCK, M, *De opgravingen op de site van de Sint-Martinuskerk te Velzeke. Een voorlopig verslag van het onderzoek in1999*, in *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde. Handelingen X*, 2001, pp. 169-180.

DE SMET, L., *Enkele geologische beschouwingen - Het gebruik van de Vlaamse zandsteen*, in *Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeente Balegem. Vanaf de Brabantse Omwenteling tot 1900*, Balegem, 1977, pp. 158-168.

DE WOLF, K., *Een onbekend pareltje Romaanse architectuur. De Sint-Michaëlkerk te Sint-Lievens-Houtem - voormalige priorij van de Gentse Sint-Baafsabdij*, in *De Beiaard*, 01-05-1993, p. 18.

DE WOLF, K., *Ename. Het wonder van St.-Laurentius. De pre-Romaanse kerk met keizerlijke loge*, in *De Beiaard*, 12-09-1992, p. 4.

DE WOLF, K., *Barokkerk zet deur open voor Ronde van Vlaanderen. Cultuurmonument in Meerbeke negeert niet langer wielermonument*, in *Tertio*, 04-04-2007, p. 12.

GULINCK, M., *Oude natuurlijke bouwmaterialen in Laag- en Midden-België*, in *Technisch-Wetenschappelijk Tijdschrift*, 18, 2, 1949, pp. 25-32.

KITS NIEUWENKAMP, H.W.M.J., *Het geheim van de twee ijzeren maskers in de kerkmuur van Sint-Goriks-Oudenhove*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 33, 5, 1958, pp. 176-179.

LAMARCQ, D., *Enig in Vlaanderen : Karolingische kerk te Velzeke*, in *De Beiaard*, 04-04-1992, p. 18.

MARECHAL, R., *De geologische structuur*, in *Geografie van België*, Brussel, 1992, pp. 37-86.

MILIS, L., *Ename duizend jaar*, in *Uit het rijke verleden van Ename 974-1974*, Oudenaarde-Ename, 1974, pp. 7-25.

MILIS, L. & CALLEBAUT, D., *Ename : burcht en "pre-stedelijke" nederzetting*, in *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. Handelingen 14de Internationaal Colloquium Spa 1988*, Gemeentekrediet Historische Uitgaven, reeks in -8°, 83, pp. 459-497.

MUREZ, J., *De Sint-Bavokerk te Baaigem*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 14, 1965, 1, *pp. 39-42.*

MUREZ, J., *Maarke-Kerkem en de St.-Vincentiuskapel*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen, 6, 1957, 3, pp. 57-58.*

NAUDTS, K., *Romaanse architectuur in Vlaamse Ardennen. Tentoonstelling in crypte van Sint-Hermes belicht ook kerken en kapellen over de taalgrens*, in *Het Nieuwsblad*, 01-09-1989, p. 13.

N.N. *Beschermde gebouwen, landschappen, monumenten, stads- en dorpsgezichten*, in *Cultureel Jaarboek van de provincie Oost-Vlaanderen*, 1975-1994, passim.

RAEPSAET, L., *Volkegem*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 6, 1957, pp. 132-133 & 14, 1965, p. 17.
ROLLAND, P., *De Priorij van St. Lievens Houtem*, in *Darcos*, 6, 4, 1989, pp. 6-12.
RONSE, A., *Kunstschatten ten westen van Zottegem*, in *Jaarboek van de Zottegemse* Culturele Kring, 8, 1956-1957, pp. 7-17.
VAN BOCKSTAELE, G., *De keure van Geraardsbergen (1067-1070)*, in *Het Land van Aalst*, XLVI, 1994, 1, pp. 3-26.
VAN DEN ABEELE-BELLON, R., *Een greep uit Oost-Vlaamse landelijke kerken. De St.-Agathakerk te Landskouter*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 20, 1971, 2, pp. 29-31.
VAN DEN ABEELE-BELLON, R., *Een greep uit Oost-Vlaamse landelijke kerken. Sint-Gangulphuskerk te Paulatem*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 23, 1974, 2, pp. 43-45.
VAN DEN ABEELE-BELLON, R., *Een greep uit Oost-Vlaamse landelijke kerken. De St.-Martinuskerk te Westrem*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 20, 1971, 6, pp. 105-106.
VAN DEN ABEELE-BELLON, R., *Een greep uit Oost-Vlaamse landelijke kerken. De O.-L.-Vrouwekerk te Rozebeke*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 22, 1973, 3, pp. 45-49.
VAN DEN ABEELE-BELLON, R., *Welden, in de vallei van de Schelde*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 18, 1969, 6, pp. 104-106.
VAN DEN BOSSCHE, H., *De romaanse en gotische bouw van de Sint-Martinuskerk te Velzeke (Zottegem). Eerste deel : de romaanse kerk*, in *Gentse Bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, XXIII, 1973, 5, pp. 23-48.
VAN DEN HAUTE, S. & VAN DE PERRE, D., *Enkele nieuwe elementen uit de geschiedenis van Lieferinge en de bouwgeschiedenis van de parochiekerk*, in *Het Land van Aalst*, LIII, 2001, pp. 43-72.
VAN DE PERRE, D., *Een nieuw gegeven voor de bouwgeschiedenis van de kerk te Lieferinge*, in *Het Land van Aalst*, LVII, 2005, pp. 54-61.
VAN DER KELEN, I., *De Priorijkerk van Sint-Lievens-Houtem*, in *Darcos*, 6, 4, 1989, pp. 1-5.
VAN DER KELEN, I., *De St. Lievenskapel in de kerk St. Michael te St. Lievens Houtem*, in *Darcos*, 4, 12, 1987, pp. 1-10.
VAN DER LINDEN, R., *Sint-Goriks-Oudenhove : twee ijzeren maskers in de kerkmuur*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 32, 2, 1957, pp. 55-56.
VAN DE VIJVER, M., *De steengroeven van Balegem*, in *Jaarboek van de Zottegemse Culturele Kring*, 2, 1950-1951, pp. 57-71.
VAN DE WALLE, A.L.J., *De Sint-Vedastuskerk te Nederename, een 10e eeuwse praestedelijke moederkerk*, in *Handelingen van de geschied- en oudheidkundige kring Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne*, 10, 1952, pp. 19-31.
VANDE WINKEL, G., *De middeleeuwse premonstratenzerkerk van Ninove (1157-1623)*, in *De premonstratenzerabdij van Ninove (1137-1796). Catalogus*, Ninove, 1985, p. 14-23.
VAN DURME, L., *De Sint-Pietersabdij van Dikkelvenne*, in *Naamkunde*, 20, 1-4, 1988, pp. 66-113.
VAN ES, F., *Nog over ijzeren maskers*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 33, 6, 1958, pp. 212-214.
VAN ISTERDAEL, H., *Inleiding*, in *Archief van het Land van Aalst 1342-1796 (1814). Rijksarchief te Beveren. Inventarissen 11*, I, Brussel, 1994, pp. 17-168.
VAN TWEMBEKE, J., *De kerkelijke organisatie in het Land van Aalst*, in *Het Land van Aalst*, XI, 1959, 5, pp. 238-244.

Kaart van het bestudeerde gebied van het LAND VAN AALST met aanduiding van de oude parochiegrenzen

Gemeenten waar een romaans gebouw of restant ervan aanwezig is:

1. Aalst
2. Baaigem (Gavere)
3. Baardegem (Aalst)
4. Bavegem (Sint-Lievens-Houtem
5. Bevingen-Neigem (Ninove)
6. Deftinge (Lierde)
7. Edelare (Oudenaarde)
8. Elst (Brakel)
9. Ename (Oudenaarde)
10. Etikhove (Maarkedal)
11. Geraardsbergen
12. Godveerdegem (Zottegem)
13. Hemelveerdegem (Lierde)
14. Herzele
15. Hundelgem (Zwalm)
16. Landskouter (Oosterzele)
17. Leupegem (Oudenaarde)
18. Leeuwergem (Zottegem)
19. Lieferinge (Ninove)
20. Maarke-Kerkem (Maarkedal)
21. Meerbeke (Ninove)
22. Meilegem (Zwalm)
23. Melden (Oudenaarde)
24. Meldert (Aalst)
25. Melsen (Merelbeke)
26. Mespelare (Dendermonde)
27. Moorsel (Aalst)
28. Moortsele (Oosterzele)
29. Nederename (Oudenaarde)
30. Nieuwenhove (Geraardsbergen)
31. Ninove
32. Oombergen (Zottegem)
33. Opbrakel (Brakel)
34. Ottergem (Erpe-Mere)
35. Paulatem (Zwalm)
36. Pollare (Ninove)
37. Roborst (Zwalm)
38. Ronse
39. Rozebeke (Zwalm)
40. Scheldewindeke (Oosterzele)
41. Schendelbeke (Geraardsbergen)
42. Semmerzake (Gavere)
43. Sint-Goriks-Oudenhove (Zottegem)
44. Sint-Lievens-Houtem
45. Velzeke (Zottegem)
46. Vloerzegem (Geraardsbergen)
47. Volkegem (Oudenaarde)
48. Welden (Oudenaarde)
49. Westrem (Wetteren)
50. Wijlegem-Sint-Denijs-Boekel (Zwalm)
51. Zulzeke (Kluisbergen)

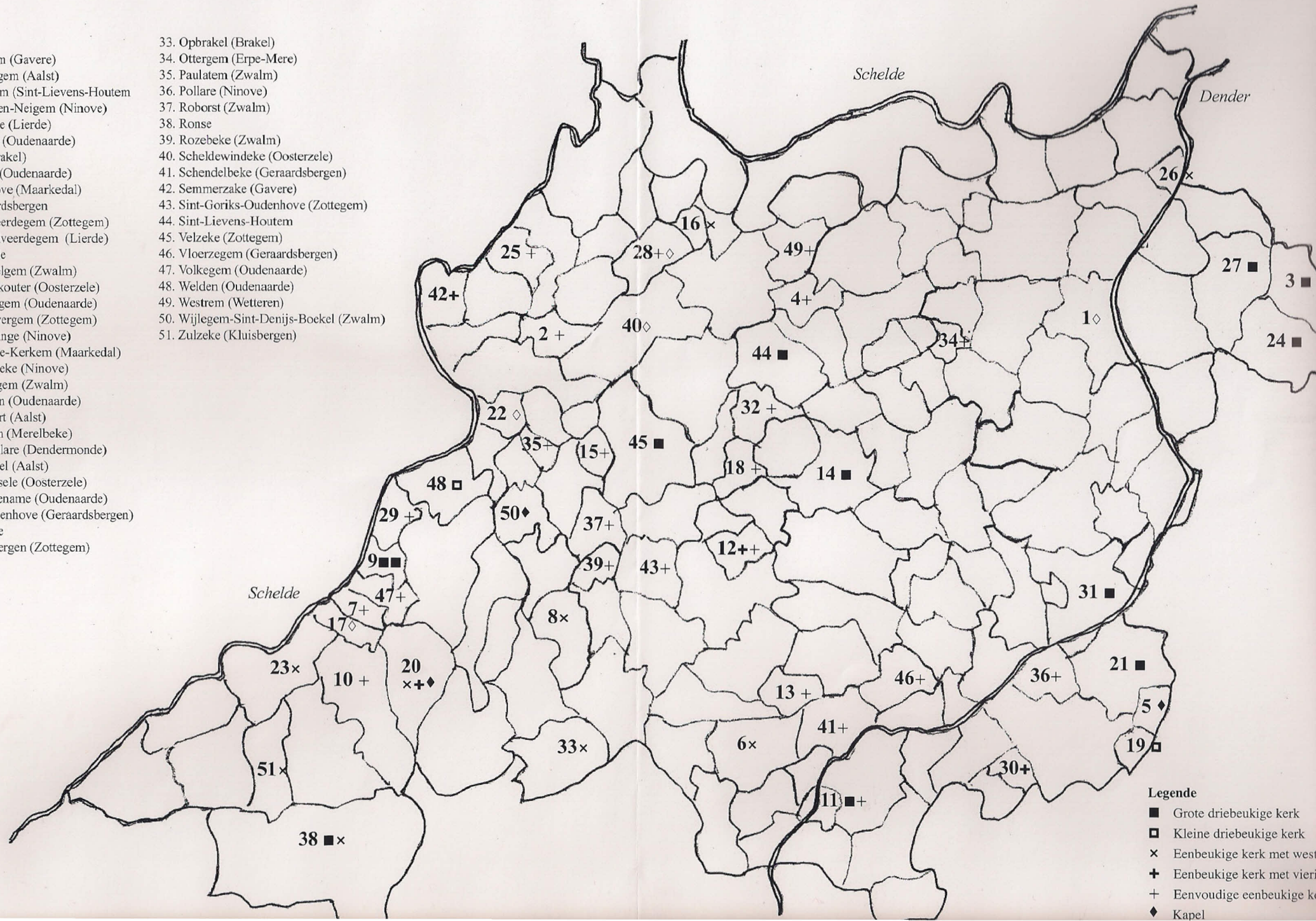

GESCHIEDKUNDIGE
VERENIGING
HET LAND VAN AALST

LOSSE NUMMERS - OUDE JAARGANGEN - PUBLICATIES

Los nummer: € 5
Volledige jaargang: € 18

Niet alle jaargangen en nummers zijn nog in voorraad.

H. VAN ISTERDAEL, e.a., Bibliografie van de Gemeenten van het Land van Aalst (1950-1983), 2 banden - 915 blz.: € 30

G. VANDE WINKEL, W. VERNAEVE, Systematisch register op de jaargangen 1 - 50 van het geschiedkundig tijdschrift Het Land van Aalst 1949 -1998, Aalst, 1999 - 158 blz.: € 6

Kaarten van het voormalige "Land van Aalst" - kleurendruk:
- Horenhault (1596), 1988: € 24
- Sanderus, 1998: € 5

Vijf reproducties van Sanderusprenten - kleurendruk - 1998-2000
- Waterkasteel - Moorsel
- Kasteel - Zandbergen
- Abdij Ten Roosen - Aalst
- Miniemenklooster - Geraardsbergen
- Kasteel - Idegem

per stuk: € 2,5
volledige reeks in mapje: € 10

De prijzen zijn te verhogen met de verzendingskosten. Vooraleer te bestellen, neem eerst contact op met Marc Uyttersprot : tel. 053 70 21 79.
e-mail: uyttersprot.marc@skynet.be

De verzending gebeurt na storting van het verschuldigde bedrag op rekeningnummer 393-0303276-46 van Het Land van Aalst, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst

DE RIEMAECKER printing BVBA

Nukerkeplein 9 • B-9681 Nukerke
Tel. 055 21 14 04 • Fax 055 21 20 00
info@deriemaecker.be • www.deriemaecker.be

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

HET LAND VAN AALST - DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
Jaargang LX - 2008 - Nummer 2 - april - mei - juni

K. DE WOLF 73 - 144
Romaanse bouwkunst in het Land van Aalst
(met losse kaart)

Afgiftekantoor: 9340 Lede
Erkenning: P303215

Verantw. uitg.: Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare